

ראשית, רוח ותהום: מאה שנות 'הארץ'

עיתון 'הארץ' עומד על שני עיקרים: המקצועיות והליברליות. בעשורים האחרונים הלך העיקר השני והפך לקו אנטי-ישראלי בוטה, עד כדי הטלת צל כבד גם על העיקר הראשון. קווים לסיפורו של כלי התקשורת הוותיק בישראל

בעמוד הראשון של העיתון 'הארץ' מתאריך 13.8.19 מופיעה המודעה הבאה: "עדת כולל חבד באה"ק מקדמת בברכה פני אורחנו הנכבד הרה"ג החסיד רבי שלמה זלמן סלונים שיחי', הרב דעה"ק יפו ת"ו לרגל שובו מהגולה בשלום, ומאחלים לו ברכה שיצליח בעבודתו מקדש, ויביא במרצו המצויין תועלת וברכה להישוב ולעיר". בעמוד האחרון מתנוססת פרסומת בולטת ל"לוח דיני ומנהגי השנה בארץ ישראל, שנמצא בו כל הידיעות הדרושות לשנה: דינים, מנהגים, זמנים, הנץ החמה, זמן ק"ש (=קריאת שמע), שקה"ח (=שקיעת החמה) לתענייתים, הדלקת הנרות לעש"ק וכו'".

השנה היא 1919, ובאותו גיליון, בין תזכורות והדרכות מלומדות בעניין אופן בליעת הכינין נגד המלריה, ולצד עדכונים ממדינות העולם המלקקות עדיין את פצעי המלחמה העולמית, מופיעה ברכה לצירי הקונגרס הציוני שהוגלו מהארץ בימי ג'מאל פשה בעוון "חבתם לציון, במסירותם לתחייתנו, בתקוותם לנצחוננו הלאומי" – והנה כעת "אנשינו הטובים שבים אלינו, אל ארצם-ארצנו, לשבוע מטובה ולהתענג על תחיתה, תחת אשר התענו עליה. שובכם לשלום ולברכה, חברים, לא יוסיפו להגלותכם".

חלפו מאה שנים, והנה תקצירו של עיתון הארץ מאותו תאריך, 13.8.19 – בשינוי מאה, היינו 2019: מאמר המערכת קובע בפסקנות ש"אין חיה כזאת כפייה חילונית", וכן שכל ממשלה שבה תשתתפנה המפלגות הדתיות והחרדיות "תפגע בכל מי

שמעוניינים להמשיך לחיות במדינה דמוקרטית". בראש העמוד הראשון, מעל פרסומת גדולת ממדים למותג שעוני היוקרה רולקס ומקבץ ידיעות חוץ וחדשות כלכליות, מקונן מרדכי קרמניצר על אודות הרכבה של 'ועדת ההיתרים' שמינה מבקר המדינה וטוען שהיא לא פחות מ"מהפכה נגד הסדר הטוב".

בעמוד השני, במה לפרסום דעותיהם של בכירי המערכת, מגלה נחמיה שטרסלר אמפתיה לרצח לאומני אכזרי, שהרי ברקע המעשה עומד "מצבם חסר התקווה של 2.5 מיליון הפלסטינים שנמחצים תחת עול הכיבוש של צה"ל והשב"כ" (הוא טורח, ונראה שלא לשווא, להדגיש לקוראיו שהוא אינו תומך במעשה עצמו). אך הבה נניח לשטרסלר, המבין לליבות רוצחים, שהרי שמאלה ממנו נמצא מאמרה של עמירה הס, המהללת את אלפי המוסלמים המתפרעים בהר הבית ביום תשעה באב, שלושה ימים לפני פרסום העיתון, "למרות השוטרים שטופי המוח והשנאה, שהנשק הרב שהם נושאים מדגדג בידיהם". במרכז כל אלה מתנוססת הקריקטורה היומית של עמוס בידרמן, ובה דמויותיהם של בצלאל סמוטריץ' ואיילת שקד כשהם רוכבים על גבה של פרה אדומה ברחבת הכותל המערבי, דמעות אבל החורבן על פניהם. בעמוד הסוגר, תחת הכותרת "הימין ישלוט לעד", שואל רוגל אלפר "כמה מה'ישראלים' עוד יתגוררו בישראל הגיהנומית של שנת 2070?".

וכך זה נמשך עוד, ועוד, ועוד. וכל זאת – בגיליון אחד, שנבחר לעיון באופן מקרי לגמרי.

בחודש יוני האחרון ציין עיתון הארץ מאה שנים להקמתו. זהו פרק זמן היסטורי נכבד כשלעצמו, על אחת כמה וכמה בסערות המאה האחרונה, ובפרט כשמדובר בעיתון היוצא לאור מדי יום ביומו! אכן, אין זה נכון לערוך השוואה שטחית בין העיתון הירושלמי הקטן של ראשית ימי המנדט לבין תאגיד התקשורת התל-אביבי שבמדינת ישראל המבוססת והעשירה. ואף על פי כן – מובן גם, מן הצד האחר, שחגיגות המאה אינן נעשות רק לכבודה של המילה החקוקה בכותרת העיתון, אשר שרדה במשברי הזמנים ובחילופי הבעלויות, אלא לכבוד קיומו של מותג תרבותי משפיע ומרכזי בישראל, בעל מועדון קוראים קבוע וותיק והשפעה מרכזית ומכריעה על השיח. וכדי להבין את הסיפור הזה, ולעקוב אחרי מאה שנותיו ונפתוליהן, יש לחזור ולספר את הסיפור מראשיתו.

הארץ, מאז הקמתו ועד היום, ולמרות טלטלות ואתגרים, כיוון עצמו אל החברה הגבוהה והמשכילה בישראל, ועמל על מיתוגו כעיתון מקצועי, פלורליסטי ורחב אופקים שנוף משרדי או ביתי משכיל אינו שלם בלעדיו: לא רק מקור למידע, אלא סמל סטטוס. בתוך כך עברו על העיתון תהליכי הטיה פוליטית מובהקת, והסתגרות בתוך מצר הדעות של אליטה ותיקה שהלכה והפכה זועפת וממורמרת. תהליכים אלה פגעו באמון הציבור בעיתון ובמוניטין שלו, והעמידו סימן שאלה על נאמנותו לערכיו

ראשית, רוח ותהום: מאה שנות 'הארץ'

המוצהרים. שמו של העיתון שפעם היה לשופרה של האינטליגנציה הארצישראלית, של הקו הציוני האזרחי והבלתי-תלוי, הפך ברבות השנים שם נרדף לבמה המוקדשת לבז מוחצן כלפי כמעט כל עניין לאומי ודתי ולהתנשאות על המוני העם ועל טובי בניו.

העיתון שידע משברים כספיים מתחילת קיומו, ושלא היה ברור אם יצלח את שנותיו הראשונות, זכה לאריכות ימים מופלגת שטרם זכה לה כלי תקשורת אחר בישראל, ולעמדה בכירה שהשפיעה לאורך עשורים רבים על מעצבי המדיניות הישראלית. לשם השוואה, השבועון 'הפועל הצעיר', שהתחיל לצאת 12 שנים לפניו, חדל להתקיים בגיל 70. סמוך להקמתו של הארץ התחרה בו העיתון היומי 'דואר היום', אשר נפח את נשמתו כעבור 17 שנים בלבד. העיתון 'דבר' החל לצאת לאור שש שנים אחריו, והסתלק לבית עולמו בשנת 1996 והוא בן 71. גם עיתונם של המזרחי והפועל המזרחי, 'הצופה', שנוסד 18 שנים אחרי פרסום הגיליון הראשון של הארץ, הסתלק בגיל דומה, בשנת 2008. 'על המשמר', שיצא לראשונה בשנת 1943, הלך לבית עולמו בשנת 1995, בגיל 52 בלבד. העיתון הוותיק והחזק 'ידיעות אחרונות' צעיר מהארץ בעשרים שנים.

סקירתו הנאמנת לאמת של כלי תקשורת ותיק כל כך, היוצא מדי יום לאורך מאה שנים וקצת, ואשר מספר גיליונותיו עבר את השלושים אלף, היא אתגר מורכב. לפיכך, הרבה ממה שייאמר להלן מתבסס על מאמרים ומחקרים מקצועיים שנכתבו על העיתון.² מקור נוסף ומעניין הוא ספר שהוציאה מערכת העיתון עצמה בשנת 1996, 'הארץ – השנה השבעים וחמש' (להלן: ספר הארץ), בעריכת יהושע קנז, מעין אנתולוגיה למאמרים שפורסמו בו לאורך השנים, המבקשת לייצג את רוח העיתון ואת כותביו המרכזיים לאורך השנים.

תאומי הטיימס והדיילי-מייל במלחמה על לב היישוב

עיתון הארץ יצא לראשונה באפריל 1918 כשבועון בהוצאת הצבא הבריטי, לאחר שכבש את דרום ארץ ישראל מידי התורכים. העיתון יצא בשלוש מהדורות שונות – אנגלית, ערבית ועברית – ושמו של העותק הראשון של המהדורה העברית, תחת הכותרת הבולטת "THE PALESTINE NEWS", היה "חדשות מהארץ הקדושה – התוצאה העברית של שבועון המשלחת הצבאית המצרית אשר למחנה הבריטי בארץ האויב הנכבשה". בגיליון השני, בעקבות התערבות הצנזורה הצבאית, ירד העיתון החדש לעולם החולין, כאשר שמו שונה וקוצר ל"חדשות מהארץ". העורך הראשי של העיתון הצבאי היה לוטננט קולונל הרי פירי-גורדון, עורך-בכיר ב'טיימס' שגויס למאמץ ההסברה המלחמתי. העיתון (שכבר אז כלל גם מוסף ספרותי, ושמו "שי של ספרות") נדפס בתחילה בירושלים, ואחר כך בקהיר, עד י' בניסן תרע"ט, 10 באפריל 1919, ואז הגיעו הבריטים למסקנה שאין עוד צורך בהוצאת עיתון עבור הנתינים

הנכבשים. כאשר נודע להנהגה הציונית על כוונת הבריטים לסגור את העיתון, שלחו חיים ויצמן ונחום סוקולוב מברק לנדיב יצחק לייב גולדברג וביקשו שירכוש מידי השלטונות את העיתון וימשיך להוציא במהדורה אזרחית. הצהרת בלפור והתחושה כי הקמת הבית הלאומי קרובה מתמיד הגבירו את הצורך בעיצובו האזרחי של היישוב והרחבתו. בהודמנות זו גם הוחלט שהעיתון יצא במתכונת יומית, מפני ש"ברגע היסטורי חשוב זה אין שבועון יכול לספק צורכי השעה"³. הנדבן הציוני שעמד מאחורי העיתון החדש נכנס אל העסק בידיעה שההוצאה היומית כרוכה בגירעון חודשי משמעותי. השם שנבחר לעיתון היה "ארץ ישראל", אך הבריטים, שחששו כי עיתון הנקרא כך יתסיס את ערביי הארץ, אסרו על שם זה, ובסופו של דבר נבחר שמו של העיתון הבריטי, בהשמטת מ"ם השימוש: "חדשות הארץ – עיתון יומי לענייני החיים והספרות".

הגיליון הראשון של הארץ המאוזרח יצא בירושלים בכ' בסיוון תרע"ט, 18 ביוני 1919, והיה לעיתון העברי האזרחי הראשון שהתפרסם תחת שלטון המנדט, לאחר שהעיתונים העבריים שפעלו בתקופת השלטון התורכי נסגרו בצו השלטונות באביב 1917. סמליל העיתון החדש צויר על ידי אחד מבכירי הכותבים בו, זאב ז'בוטינסקי, ובמאמר המערכת הוגדרו מטרותיו – ואף גבולותיו. הגדרתו כ"ציוני-כללי ופרוגרסיבי", כלומר מזהה בעיקרו עם הזרם האזרחי של הציונות (על אודותיו תורחב היריעה בהמשך המאמר), הופיעה כבר במשפט הראשון:

לעתון יומי, ציוני-כללי ופרוגרסיבי, חיכתה ארץ ישראל זה מכבר... נשתדל לתת לקהל העברי בארץ ובחו"ל את אשר אפשר לתת בזמן הזה: עתון יומי צנוע ולא גדול ביותר, אבל חופשי ורציני ושואף למלא באמונה את חובתו, מתוך הכרת האחריות הגדולה שהוא מקבל על עצמו באמרו להיות לפה לכל נושאי דגל תחיתנו הלאומית בשעה חמורה זו של מעבר מחלום הציוניות אל החיים המעשיים והממשיים ב"בית הלאומי", העומד להבנות.

... אכן מובן מאלי, שבכל זאת לא יהיה עתוננו "במה חפשית" לכל רעיון ולכל דעה שהיא; ... יש גבול ל"חפש הדעות" שאין לעברו בעתון, אשר מגמתו הכללית קבועה ע"י תכנית כל שהיא, ואפילו אם תכנית זו היא רחבה ומקיפה כתכנית הציוניות, השואפת לתחית עם ישראל ושפת ישראל על אדמת ישראל [ההדגשה במקור, ד"ב].

העיתון יצא לאור בירושלים, ומראשיתו התאפיין באווירה אליטיסטית ובהעדפה של הפובליציסטיקה על פני החדשות (שבאותם ימים הגיעו באיחור של כמה ימים). עובדת היותו של העיתון כלי תקשורת יחיד, ללא מתחרים, תרמה לגישה מתנשאת-משהו של העיתון על קוראיו, ולכך שלא תמיד ראה עצמו מחויב לפרסומן של ידיעות חשובות בזמנן ובמקומן הראוי. איתמר בן-אב"י ואביו אליעזר בן-יהודה, שבימי השלטון התורכי הוציאו לאור את היומון 'הצבי' (ששינה את שמו ל'האור'), וכעת גויסו למערכת הארץ בחוסר חשק, זעמו על הלך הרוח המתנשא של העיתון, וכן על

סגנונה של השפה העברית שהונהגה בו, ופרשו מהמערכת בטריקת דלת. בטרם מלאו להארץ חודשיים, ב-8 באוגוסט של אותה שנה, הוציא בן-אב"י את הגיליון הראשון של מה שיהיה מעתה העיתון המתחרה: 'דואר היום'.

מאז – התחרו זה בזה ביישוב העברי, ואחר כך בישראליות המתעצבת במדינה החדשה, שני ראשים: האחד, ששופרו היה הארץ, מיתג עצמו כאלטיסטי, משכיל, מאופק, ובעל זיקה מובהקת לאירופה. השני – ששופרו אז היה דואר היום, ובהמשך הדרך ידיעות אחרונות ומעריב – היה בועט, רגשני, סנסציוני וצברי.⁴ האווירה בארץ בראשית שנות העשרים, לאחר הצהרת בלפור והחלטת האומות המאוחדות בסן-רמו, הייתה משיחית, רוויה בתחושה של כניסה לתקופה מכריעה שתעצב את אופייה של המדינה העברית שבדרך, ולכלי התקשורת שקמו בתקופה זו הייתה חשיבות מכרעת בעיצוב זה.

בתוך כך, התגלעה המחלוקת בין העיתונים לא רק בשאלת הסגנון וקהל היעד, אלא גם באשר לתפקידו של העיתונאי. אנשי הארץ סברו כי העיתונאי הוא איש-רוח, מחנך ומצפן, שתפקידו לפרש ולהסביר לקורא גם את עולם הערכים והדעות הנכון. דואר היום, לעומת זאת, ראה עצמו באופן הפוך – כנציגו ומבטא רוחו של ההמון, היוצא לקרב למען קוראיו. בן-אב"י וחבריו העתיקו במכוון את שמו של ה'דיילי מייל' הלונדוני וראו בו מודל לחיקוי – וזאת בניגוד לאופי שזיהו עם העיתון המתחרה בהם, של עיתונות 'ידישאית' ו'גלותית'. ההשקפות השונות הגיעו מהר מאוד למעשים, כאשר דואר היום החל לתקוף בבוטות, כקו מערכת, את מנהיגיה של התנועה הציונית. מיעוט קטן של עסקנים מזרח-אירופים השתלט, לדעת העיתון, על הציונות (החיצים כווננו בעיקר למנחם אוסישקין, אז ראש 'ועד הצירים'), וניסה לכפות עצמו בכוחנות ובפטרונות על הקבוצות השונות שביישוב. לעומת התקפות אלה טען הארץ שמתחרהו חסר אחריות לאומית, מרעיל את האווירה ויוצר ביישוב פילוג הרסני. זאת, כמובן, נוסף על טענותיו בדבר ה"בורות" וה"טמטום" שמפיץ דואר היום בקרב תושבי הארץ.

האומץ לאמצע: ציונים כלליים וכלכליים

הקו המערכתי של הארץ, שמתחילתו מיצב עצמו ככמה אלטיסטית לעיבודם של רעיונות ודעות, התמיד לאורך השנים. העיתון, שלא השתייך לזרם אידיאולוגי מובחן ושראה עצמו מורם מעם, גם לא נחטף בידי העם בדוכני העיתונים, ובנובמבר 1922 קרס כלכלית. בעקבות כך פורק, ותחתיו הוקמה חברה קואופרטיבית, "קבוצת עובדי הארץ", שמינתה לעורך את משה גליקסון (בינו לבין העורך הראשון, ניסן טורוב, כיהנו בתפקיד לתקופות קצרות שמואל פרלמן ואריה לייב יפה). העורך החדש עמד על כך שהעיתון יקפיד להיות הגון, אחראי ולאומי, ואגב כך הודיע במאמר המערכת, בפטרונות האופיינית, שהעיתון אומנם "בא לספק את צרכי הציבור, אבל אין הוא

בא לעשות את רצונו". עוד הבטיח גליקסון באותו מאמר שהארץ, אף ש"ישקוד על כבודה ועניניה של ההסתדרות הלאומית הפוליטית המרכזית אשר לעם ישראל", גם "לא ימנע מלבקרה ומלהרהר אחרי מעשיה אם יראה בה נטיה לסור מעיקריה הגדולים העממיים והלאומיים"⁵.

תחת שרביטו של גליקסון היה הארץ, שבינתיים גם העביר את משכן המערכת לתל-אביב, לעיתון של ממש⁶, ובתקופתו נעשה העיתון לנפוץ ביותר ביישוב, ונמכר מדי יום ב-7,000 עותקים – כחמישה אחוזים ממספר תושבי הארץ היהודים באותו הזמן. הארץ התייחד באי-תלות הפוליטית שלו. הוא סיקר את המתרחש בארץ כפי ראות עיניו, כשהוא מקדש את שביל האמצע ואת "דרך הביורור הענייני, כדרכם של תלמידי חכמים, שדבורם בנחת מתוך רגש משקל והכרת אחריות לדברים ואינם מבליטים את ישותם ואת סגולת ה'נבואה' הבווערת בלבם"⁷. ואולם, בד בבד עם חתירתו של העורך גליקסון לאמת ממוצעת ובלתי תלויה, הוא גם שלט במערכת העיתון ביד רמה ולא נתן די ביטוי לקולות שהיו שונים מדעתו.

עמדת האמצע שגליקסון הטיף לה לא נבעה רק מתוך חיבתו האישית לפילוסופיה האריסטוטלית והרמב"מית (גליקסון היה גם דוקטור לפילוסופיה ונמנה עם תלמידיו של פרופ' הרמן כהן, ולצד עבודתו העיתונאית עסק רבות בכתיבה ובתרגום של חיבורים פילוסופיים), אלא הייתה ביטוי לתפיסת העולם של המחנה הפרוגרסיבי – אחד משני המחנות שהרכיבו את "הציונות האזרחית" – שהארץ היה לשופרו הרעיוני המרכזי, ושעל מאפייניו ותולדותיו ראוי להתעכב, ולו בקצרה.

הציונות האזרחית הורכבה מכל אותם ציונים "סתם", שהתאפיינו בעיקר בדאגתם לעניינים כלכליים, חברתיים ותרבותיים. קבוצה זו התגבשה לתנועה רשמית רק בראשית שנות השלושים, והוגדרה בעיקר על דרך השלילה: ציונים שלא הזדהו עם דגלי הלוואי שהונפו על ידי הזרמים הפעלתנים והאידיאולוגיים יותר של הציונות – הסוציאליסטים, הרוויזיוניסטים או הדתיים. רוב אנשיה היו בני העליות השלישית, הרביעית והחמישית, יוצאי מרכז אירופה ומזרחה. הציונות האזרחית, בניגוד לאחרים, הייתה דמוקרטית באופייה כדבר המובן-מאליו, והביטה מבחוץ בתנועות האחרות אשר נאבקו בתוך עצמן בחבלי הביורורם שבין הקולקטיביזם שעיצב את רוח התקופה לבין ערכי הדמוקרטיה. עם הזרם הזה בציונות מזוהים חיים ויצמן ונחום סוקולוב (שכאמור לעיל, יזמו את הקמתו של הארץ), וכן מנחם אוסישקין (שכאמור, עמד במוקד המלחמה הגדולה הראשונה בין הארץ לדואר היום). מנהיגים אלה התרכזו בהנהגת התנועה הציונית כולה ובפעילות הדיפלומטית, ולא התפנו להוביל את הזרם שעמו היו מזוהים (ובכלל, קשה להנהיג זרם שעיקרו בכך שאינו חדור בלהט אידיאולוגי-זרמי); ובכל זאת ראו בהם אנשי הזרם הכללי, האזרחי, את נציגיהם ואת משמיעי קולם בתנועה הציונית.

בתוכם היו אנשי זרם זה מפולגים לשני מחנות: המחנה הפרוגרסיבי, שעסק בפיתוח אידיאולוגיה מיוחדת לתנועתו, והתמקד בסוגיות חברתיות, ולעומתו המחנה שהסתפק בכך שהוא חבר בציונות ואינו משתייך לזרם מסוים בה, והתמקד בסוגיות כלכליות. בשנות השלושים התפצלו שני המחנות למפלגות שונות, הציונים הכלליים א' והציונים הכלליים ב'; חלוקה על פי קווים דומים אירעה עם הקמת המדינה בין המפלגה הפרוגרסיבית לבין מפלגת הציונים הכלליים. השוני ניכר גם בשדה העיתונות, כאשר במקביל להארץ, שהיה מזוהה עם האידיאולוגיה של המפלגה הפרוגרסיבית, יצא לאור העיתון המפלגתי-במוצהר 'הבוקר', אשר התקיים לאורך שלושה עשורים, מאמצע שנות השלושים ועד אמצע שנות השישים, במקביל לקיומה של מפלגת הציונים הכלליים כתנועה פוליטית עצמאית.

עקבותיה של המפלגה הפרוגרסיבית ניכרים עד היום בציבוריות הישראלית: עם קום המדינה עמד בראשה פנחס רוזן, שמונה להיות שר המשפטים הראשון, ולמעשה עיצב במידה רבה את דמותה של מערכת המשפט (בעיני בן-גוריון ומפלגתו נחשב משרד המשפטים למשרד שולי שחבל היה לבזבז עליו תקן של חבר מפא"י). המפלגה גם תבעה כינון חוקה לישראל, והצעת הפשרה שהתקבלה לבסוף, בדמות חקיקתם של שורת חוקי יסוד כפרקים לחוקה העתידית, רשומה על שם חבר המפלגה יזהר הררי.

בעשור הראשון של מדינת ישראל, אף שהיו שותפים לקואליציה, תפסו עצמן המפלגה הפרוגרסיבית ומפלגת הציונים הכלליים כגורם הדמוקרטי היחיד מול ההגמוניה של מפא"י (שנתפסה כסכנה לרעיון הדמוקרטי והליברלי) וכן כמבטאות קולו של מעמד הביניים המתון, המתעניין בעיקר בסוגיות כלכליות ובחופש הפרט.

כך למשל נאמר באמנת הייסוד של המפלגה הפרוגרסיבית:

במדינת ישראל ישרור משטר, שיבטיח חופש מצפון מלא לפרט ואי-התערבות הגורמים הדתיים בחיי האזרח. יובטח חופש פעולה לארגונים ולמוסדות דתיים ולפולחן הדתי. מפלגתנו תלחום לעיקרון שווי זכויות מוחלט לאשה בחיי המדינה... במדינה ישלוט משטר דמוקרטי, שיבטיח שוויון זכויות לכל אזרחיה ללא הבדל גזע, מעמד, מין, לאום ודת. הרשות המחוקקת תיבחר בבחירות חשאיות ויחסיות, שיבטיחו ביטוי חפשי מוחלט לאזרח.

פנחס רוזן הגדיר את המכנה המשותף של מפלגתו ב"ירושת התקופה הליברלית של המאה שעברה, של קידמה, סובלנות, הומניות, מבוקרת על-ידי תכנון ופיקוח כלכלי כדרישת הזמן". עיקרי אמנתו של הזרם הפרוגרסיבי היו עמדה מדינית יונית, עמדה כלכלית ימנית, והפרדת הדת מהמדינה.

בראשית שנות השישים, לקראת הבחירות לכנסת החמישית, התאחדו שתי מפלגות הציונות האזרחית לגוף פוליטי אחד, "המפלגה הליברלית". אולם כאשר חברה מפלגה זו ל'חירות' של מנחם בגין (נוכחותה שם מורגשת עד היום באות ל' שבפתקי ההצבעה

"מחל") פרשו ממנה רוב חברי המפלגה הפרוגרסיבית, והקימו את 'הליברלים העצמאיים', שמצאה את מקומה במערך, ובהמשך אף במפלגת שינוי.⁸

תקופת שוקן

בעקבות הצלחת העיתון בתקופת גליקסון יזם העורך הנמרץ מהדורת ערב, ובהמשך – גם מהדורה שנייה. כך, בראשית שנות השלושים יצא העיתון בשלוש מהדורות בכל יום, עד שלא יכול עוד לעמוד בהוצאות התקציביות, ובשנת 1937 הועמד למכירה. הרוכש היה מי ששם משפחתו יהיה מעתה שם נרדף לעיתון: איש העסקים שלמה זלמן שוקן. הלה קנה את העיתון כמתנת חתונה לבנו גרשום בן ה-25, ושינוי הבעלות גרר בעקבותיו חילופי גברי במערכת העיתון. כעבור שנתיים מינה גרשום שוקן את עצמו לעורך הראשי של העיתון.

תחת הנהגתו כעורך ומו"ל שינה העיתון את הקו המערכתי, והפך לימני יותר בהשקפתו הכלכלית, ולפלורליסטי יותר מן הבחינה האידיאולוגית. נראה שאין זה מיותר לציין את מה שבאותם הימים הייתה עובדה משמעותית ביותר – אזור המוצא הגיאוגרפי שאליו השתייכו שני העורכים: משה-יוסף גליקסון נולד והתחנך ב"תחום המושב" הרוסי והחל בפעילותו העיתונאית בעיר אודסה (בין לבין למד באוניברסיטאות שבמרכז אירופה), ואילו גרשום-גוסטב שוקן נולד וגדל בגרמניה והיה ספוג בתרבותה. ברשימה "תולדות הארץ" שכתב אבי כצמן, המובאת בראשית ספר הארץ, והמופיעה עד היום באתר הרשמי של העיתון, מתוארת תרומתו של שוקן-האב כך: "שוקן העלה את העיתון על פסים מקצועיים ומודרניים, הפריד בין ידיעה לדעה, התרכז בהבאת מידע רב ככל האפשר וטיפח את הפרשנות והתגובה הפובליציסטית". במקום אחר ציין כצמן את קווי הדמיון שבין גליקסון לשוקן: שניהם העריצו את רוח העיתונות הגרמנית הנאורה, ביקשו להפריד בין ידיעות לדעות, היו בדרך כלל אנשי פשרות ומתונים בהשקפותיהם – ושניהם גם ראו עצמם "עריצים נאורים" על ממלכת עיתונם הליברלי והבלתי-תלוי ולא נרתעו מצנזור מאמרים, וכן מגניזתם או עריכתם כראות עיניהם, כדי לשוות לעיתון את הקו האידיאולוגי שבו האמינו.⁹ מעת שעבר העיתון לאחריותו של שוקן-האב התחיל הארץ לתפקד כעיתון עצמאי ובלתי תלוי, המתפקד כעסק כלכלי לכל דבר ואינו נזקק לתמיכת הממסד הציוני או נדבנים פרטיים.¹⁰

הארץ לא התיימר מעולם להיות נטול עמדות בשאלות השנויות במחלוקת, והזדהה במשתמע ואף במפורש עם מפלגות או עם אישים פוליטיים מסוימים. עם זאת, הוא התעקש לשאוף לכך שלא יהיה משויך למפלגה מסוימת אחת – אפילו כאשר כיהן המו"ל גרשום שוקן ב-זמנית כעורך הראשי של העיתון וכחבר הכנסת השלישית מטעם המפלגה הפרוגרסיבית, בין השנים 1955–1959.

דווקא על רקע האידיאולוגיה הפלורליסטית שהנהיג שוקן התחדד הצורך להבדיל לא רק בין ידיעות לדעות, אלא גם בין דעות רגילות לדעות המשקפות את עמדת העיתון. לצורך כך טופחה נבחרת כותבים שנמנו עם הגוף המכונה "הנהלת המערכת", גוף שאינו קשור לניהולו הטכני, המעשי והכספי של העיתון, אלא לתכניו, ואשר כל אחד מהחברים בו נחשב לנכס ייחודי של מותג העיתון. כך מתאר זאת חנוך מרמרי, שהתיישב על כיסא העורך לאחר מותו של גרשום שוקן, וכיהן בתפקידו עד לשנת 2004:

ב-1990, כשהלך גרשום שוקן לעולמו, הותיר אחריו עיזבון חשוב: חבורה מגובשת של כותבי מאמרים... עמוד השדרה הרעיוני שמנתב את העיתון בקביעת הקו המערכתי שלו ובהתוויית המאמר הראשי. המשקל המיוחד למאמר הראשי של הארץ, אם מתפרסם, הוא בהיותו פרי דיון ושיח קבוצתי מתמשך, ולא עוד טור המבטא את דעת כותבו... דורות של קוראים, ובהם מנהיגים, אישים מובילים ומקבלי החלטות, ביססו את השקפת עולמם על המאמרים הללו. בין אם בהסכמה ובין אם מתוך מחלוקת. העמוד האדיטוריאלי של הארץ, שהתגבש מתוך כתיבתה הקבועה, המונוטונית לעתים, של חבורת "הנהלת המערכת", שימש מצפן לקוראיו...

הנכס העיקרי של הארץ לא היה עמוד המאמרים כשלעצמו, אלא אותה חבורת "הנהלת המערכת", שמורכבת מבכירים ומומחים בתחומם, רובם ככולם אנשי העיתון שהגיעו למעמד כזה אחרי שנים של עבודת שטח... ומן הבכירות נגזרת גם העלות. אדיטוריאליסט איננו חלק ממפעל המלים המזין את מכונת הדפוס. הוא כותב מעט, פעמיים בשבוע לכל היותר, אלף מלים לכל היותר. אבל כתיבתו היא קצה קרחון של עבודת איסוף, חשיפה לחומר לא נגיש לאחרים, מיון, סינון ועיבוד המידע לתובנות. התקשרות עם אדיטוריאליסט נחשבה בשעתו בהארץ כהתקשרות לחיים... עמוד המאמרים היה העמוד היקר ביותר בהארץ, ובמשך עשורים נשא את העיתון כולו על גבו.¹¹

כל אחד מהחברים בהנהלת המערכת, מלבד ערכו האישי והמקצועי המיוחד, מחזיק גם "מניה" ביצירת המאמר המרכזי, היחיד המשקף באופן רשמי את עמדת העיתון, ואשר בתהליך כתיבתו מושקעת מחשבה יוצאת מגדר הרגיל במושגים עיתונאיים, וכפי שמתאר ד"ר ארן ליביו:¹²

הפורום הקובע את נושאי המאמרים ואת עמדת העיתון הוא הנהלת המערכת, קבוצה של כותבים בכירים המתכנסת מדי בוקר לדיון בעניינים העומדים על סדר היום. הישיבה המשמעותית והממושכת ביותר מתקיימת ביום ראשון, והנוכחות בה לרוב כמעט מלאה וכוללת את העורך הראשי... עורך המשנה... המו"ל עמוס שוקן (במעמד של משקיף), והכותבים [חברי הנהלת המערכת]... ישיבה זו מתווה על-פי רוב רעיונות לנושאים למשך השבוע הקרוב, כאשר בשאר הימים מתכנס רק הקבינט המצומצם...

בישיבות הנהלת המערכת נקבע הנושא שאליו יתייחס מאמר המערכת... לאחר מכן נערך דיון, שבו מעלים הנוכחים את הנקודות המרכזיות הצריכות לבוא לידי ביטוי במאמר,

לדעתם. לבסוף קובע העורך את המתווה הרעיוני הכללי של המאמר, וכתבתו מוטלת על אחד הנוכחים הן על-פי תחום מומחיותו והן על-פי המידה שבה הוא מסכים עם המתווה. רעיונות שעלו בדיון המנוגדים למגמה הכללית... מוצאים לרוב את דרכם אל תוך המאמר כאנטיטוזות מרכזיות שאליהן הוא מתייחס ושאותן הוא דוחה.

תקופת כהונתו הארוכה של שוקן-האב בתפקיד העורך, חמישים ואחת שנים, ביצרה את מעמד העיתון ואת תדמיתו המקצועית-אליטיסטית, בפרט לנוכח שינויי התקופה, כאשר העיתונים החזקים בשוק היו ידיעות אחרונות ומעריב, וכאשר העיתונות המודפסת כולה הלכה ונדחקה ממקומה המרכזי לטובת המדיות החדישות והתזויות יותר, הרדיו והטלוויזיה. לאחר פטירתו של שוקן-האב עבר שרביט המו"ל לבנו עמוס, ושרביט העורך עבר אל חנוך מרמרי, שכהן בתפקיד ארבע עשרה שנים – התקופה הארוכה ביותר מלבד תקופת שוקן.¹³

עיתונות עילית

המתבונן כיום על שדה העיתונות היומית בעברית לא ימצא בו אלא שחקנים מעטים. ידיעות אחרונות וישראל היום מתחרים על לב הקורא המבקש כיסוי קליל של החדשות, מעין נגיעה על קצה המזלג שאינה מעניקה עומק גדול יותר ממדהורת חדשות טלוויזיוניות, ושזמן קריאתה מכריכה לכריכה אינו אלא דקות מעטות. מדובר, בעגה המקצועית, ב"טבלואידים" – מונח שיוסבר להלן. לעומתם, הארץ ניצב לבדו – יחד עם הג'רוזלם פוסט הכתוב אנגלית – במודל המתכונת הקלאסית של עיתון-בוקר יומי כפי שעדיין מקובל בעיתונים החשובים בעולם: כיסוי מלא של חדשות היום, בארץ ובעולם, באמצעות ידיעות נרחבות למדי, הכתובות בשפה תקינה וגבוהה יחסית.

הקורא הישראלי שגדל אל עידן האינטרנט, ושהתרגל לעיתונים יומיים המחולקים חיים או כמעט חיים, מלאים מודעות צבעוניות ומהווים בני לווייה של שומרים ונהגים, נוסעי הרכבת וחיילי מילואים, מתקשה אולי להניח את האצבע על מלוא המשמעות של "עיתון יומי" ואת השוני בין העיתון היומי הקלאסי לטבלואיד.

אחד המאפיינים שנקשרים לעיתונות הקלאסית הוא פורמט העמודים הגדולים, המקופלים, המכונה "ברודשיט" ("גיליון רחב") – לעומת פורמט החוברת הנפוץ כיום, המכונה "טבלואיד". בעבר, פורמט הטבלואיד זוהה עם "עיתונות צהובה", כלומר כזו המתאפיינת ברמה נמוכה ובעיסוק נרחב בשערוריות וברכילות, וניכרת בכותרות צעקניות וגדולות וסוחטות-רגש ובריבוי תמונות. לנגד עיני העורכים בעיתונים אלה עומדת הגדלת רווחי העיתון וכוחו (הן בתפוצה ובהשפעה פוליטית והן בשמירה על האינטרסים הכלכליים של המפרסמים העיקריים), ולא דווקא יצירת כלי תיווך מהימן בין הקורא לבין והמציאות. כינוי נוסף של סוגת עיתונות זו היה "עיתונות פְּנִי", מכיוון שמחירם של עיתונים אלה בזמן שהופיעו לראשונה, במחצית הראשונה

של המאה ה-19, היה פני או סנט אחד – שישית ממחירם של העיתונים הוותיקים והיוקרתיים. מאז ועד היום לא השתנה הרבה, והעיתונים הצהובים מאופיינים במחיר נמוך מאוד, ופעמים רבות אף בהיותם "חינמונים".¹⁴ בעידן האלקטרוני הודגשה ייחודיותו של הארץ בהיבט זה בכך שהיה האתר הראשון אשר עבר כבר בשנת 2013 למודל של 'חומות תשלום' כלומר מנוי חודשי או שנתי תמורת צפייה בתוכני האתר.

הטבלואידים כיום אינם בהכרח עיתונים צהובים, ועדיין יש בהם יותר מקורטוב של מאפייניהם. כך בעיצובם הגרפי, וכך גם בתוכן. ההבדל בין ברודשיט לבין טבלואיד נתון, ראשית, בתחומי הסיקור. הטבלואיד אינו מתיימר להפנות את תשומת לבו של הקורא לנושאים שאינם ממילא בראש החדשות. הוא לא בא ללמד אלא להדהד את הנאמר במהדורות האלקטרוניות. לעומת זאת, עיתון יומי 'קלאסי' נוסח הארץ רואה לעצמו תפקיד להפנות את תשומת לב הקורא לאירועים המתרחשים הרחק, כאלה שאינם מגיעים למהדורות החדשות, המוגבלות מטבען; לתהליכים מתפתחים הסמויים כעת מן העין, ולפרשנות עומק של מגמות. הבדל נוסף מצוי בהקפדה להפריד בין 'כרוניקה', כלומר ידיעות חדשותיות, לבין פרשנות. בטבלואידים, הנושאים הזוכים לכיסוי מתוארים בכתבות קלות-לעיכול, המערבות מלכתחילה ידיעות ופרשנות; לעומת זאת, בעיתונות קלאסית ההבחנה קיימת בהכרח (אכן, כפי הנטען בהמשך, בהארץ הפרדה זו מיטשטשת ככל שהעיתון נעשה קיצוני בעמדותיו ורואה גם את החדשות במשקפיים צבועי עדשה). שלישית, בצורת הדיווח: הטבלואידים מבקשים להיות קלים לקריאה, גם בעבור קוראים שאין להם השכלת רקע ושאינם מתיימרים להרחיב את היריעה ולהעמיק הרבה מעבר לכותרות. לעומת זאת, עיתונות קלאסית שואפת להעניק לקורא את הסיפור המלא, המורכב והמחייב הבנת עומק. השפה והמושגים יניחו שהקורא הוא אדם בעל השכלה כללית.

במשך רוב שנות קיומה של מדינת ישראל היו רוב העיתונים היומיים שייכים לסוגה העיתונאית הקלאסית, כפי שהיו גם רוב העיתונים בעולם. מעריב וידיעות אחרונות, על המשמר, הצופה ודבר – כולם נמנו עם העיתונות המביאה לקוראיה את הכרוניקה היומית בהרחבה לצד הפרשנות המתאימה לקו הרעיוני. מבחינה זו, ההבדל בין הארץ לבין שכניו למדף העיתונים לא היה בולט כל כך, אף שכבר מתחילת הוצאתו הוא מיצב עצמו יותר מהשאר כעיתון עילית, המקפיד להיזהר מידיעות סנסציוניות ושומר על איפוק וענייניות (לעיתים מופגנים). עידן הטלוויזיה והאינטרנט הביא לשחיקה במעמד העיתונות, שחיקה שהותירה בסופו של דבר את הארץ כשחקן מובהק יחיד במגרש של העיתונות הקלאסית – ואולי הציפה אל פני השטח זיקה נושנה, עמוקה יותר, של מערכת הארץ אל השליחות העיתונאית ואל המחויבות לערכי המקצוע.

העיתון הצהוב המובהק של ישראל הצעירה היה השבועון 'העולם הזה'. אך גם אל עולם העיתונות היומית הנורמטיבית יותר הפציעו יסודות צהובים בשנות השמונים,

כאשר הוקם העיתון 'חדשות', דווקא בידי עמוס שוקן – בנו של עורך הארץ דאז.¹⁵ חדשות אף היה העיתון היומי הראשון בישראל שהודפס מלכתחילה במתכונת הטבלואיד, הנוח יותר לאחיזה ולדפדוף, ושלא חשש מכותרות גדולות ותמונות רבות. חדשות הוקם כניסיון להתחרות על קהל הקוראים של ידיעות ומעריב, אך תוך יצירת רמה חדשה של הצהבה בעיתונות הישראלית – בנושאי הסיקור, בעיצוב הצעקני, בהבלטת הרכילות, בתדמית המרדנית והבועטת, ואף בסגנון הכתיבה שבגובה העיניים – אם כי כאן ניכר תחכום אורבני עדכני יותר מאשר משלב לשון נמוך גרידא.

לעיתונות המצהיבה מיוחס חלק חשוב בתהליך הדמוקרטיזציה של המידע והפקעת המונופול של המומחים על תיווכו ושיפוטו המקדים, אך גם הצד השני של מגמה זו – דרדור הסטנדרטים העיתונאיים, ובכלל זה אמינות המידע ואתיקה בדיווח, זניחת המידע החדשותי המרכזי והחשוב (ידיעות מדיניות וכלכליות) לטובת בידור ההמונים והעיסוק בזוטות, נקיטת עמדה שיפוטית (מעודדת או מסתייגת) בדיווח, ושינוי אמות המידה שעל פיהן נשפט נבחר-ציבור בשאלה אם הוא ראוי לתפקידו.

בעקבות חדשות התפתחה תרבות מקומונים טבלואידית בישראל, ואף העיתונות המרכזית (ידיעות ומעריב) החלה לעבור תהליכי הצהבה. לעומתם המשיך הארץ להקפיד על מראה שמרני, על כרוניקה רחבה ועל פורמט ה"ברודשיט", ולמצב עצמו כך כעיתונה של האליטה המשכילה.

כך, למשל, במחקר שבדק את ההבדל בסיקור העיתונאי לאירוע דרמטי מאוד בזמנו – שני אשפוזיו של ראש הממשלה אריאל שרון בסוף ימיו, בשנים 2005–2006 – נמצא שיותר ממחצית הכתבות בהארץ סביב האשפוז הראשון התאפיינו בניטרליות, וכן 31% מהכתבות סביב האשפוז השני, בעוד בידיעות אחרונות ובמעריב היה חלקן של הכתבות הניטרליות רק בין 10% ל-16.16%.¹⁶ גם בכתבות המוטות ניכר ההבדל בין העיתונים: בידיעות ובמעריב היו רוב הכתבות (בין 54% ל-73%) בעלות עמדה אוהדת לראש הממשלה, רבות מהן מניעות את רגש הקוראים ומנסות למצב את אריאל שרון כאבי האומה, האהוב והנערץ על הכול, החף ממשקעים וממחלוקות ציבוריות מימין ומשמאל על מעשיו. לעומתם, בהארץ לא הרפו מהטון הביקורתי גם בעת ששרון היה מוטל על מיטת חוליו. ההבדל ניכר גם בגודל הכותרות, אשר מוינו לצורך המדידה לארבע קטגוריות, מ"קטנה" ועד "ענקית": בשני האירועים יחד הופיעו ב'ידיעות' שלוש כותרות ענקיות ו-13 כותרות גדולות, ובמעריב אחת ענקית ו-14 גדולות – בעוד בהארץ פורסמה רק כותרת אחת השייכת לקטגוריה "גדולה", וכל כותרות יתר מאה ועשר הידיעות שפורסמו בעניין זה – בגודל בינוני או קטן. אווירה זו, המלווה את דפי עיתון הארץ לכל אורך השנים, הקנתה לו בצדק רב את מעמדו האליטיסטי, והפכה אותו לתושב של קבע על שולחנם של אינטלקטואלים, בעלי השפעה ומעצבי מדיניות.¹⁷

למותג הארץ מאפיינים נוספים שהבליטו אותו כעיתון עילית. אחד מהם הוא מוסף הכלכלה העשיר שלו, דה-מרקר, אשר החל להופיע בשנת 2000 ככלי תקשורת עצמאי אך עד מהרה עבר לחסות תחת כנפי קבוצת שוקן, וכעבור זמן לא רב הפך להיות המוסף הכלכלי הרשמי של העיתון. צד בולט נוסף של פניית העיתון לאליטה הוא מוספי התרבות המצורפים אליו – מוסף יום השישי 'תרבות וספרות', השבועון 'ספרים' (מאז 1993) ו'גלריה' היומי (מאז 1996). העיתון דואג לרווחתם האינטלקטואלית של קוראיו בדרכים נוספות, שעל אף פשטותן היחסית לא אומצו על ידי מתחריו, ובהן תרגום כתבות מעניינות שהתפרסמו בעיתונים נחשבים בחו"ל. גם מחלקת השיווק של העיתון לא טמנה ידה בצלחת, ודאגה לשלוח אותו לקוראים כשהוא אפוף בניחוח היוקרתי והמשכר של המאיון העליון: "עיתון לאנשים חושבים", "עיתון אחד טוב מול כל הצהוב". כאשר היו קוראים מבטלים את המינוי על העיתון כאקט מחאתי על עמדות אנטי ממשלתיות שנקט (בעיקר בעתות מלחמה), היה העורך גרשום טורח לענות באופן אישי לכל אחד ואחד מהם בניסוחים שונים שעיקרם אחד: אם כבוד הקורא עדיין חושב לבטל את המנוי, הרי ממילא אין הוא ראוי לקרוא את העיתון.

נראה שאל הרף המקצועי של הארץ לא הצליחו להגיע גם מתחריו שהיו מעוניינים בכך. אמנם, העיתון 'מקור ראשון' מודפס גם הוא בפורמט ברודשיט,¹⁸ מתאפיין בקהל קוראים בעל השכלה גבוהה במיוחד ומקפיד על כתיבה שרמתה אינה נופלת מהעיתונות הקלאסית במיטבה. עם זאת, זהו שבועון ולא עיתון יומי, וההשקעה המערכתית בו בתחומי הכרוניקה החדשותית, שלא לדבר על הכלכלית, רחוקה מאוד מזו של הארץ.

השבט הלבן ומלחמתו ב"מרוקנים"

ההשתייכות של הארץ למגזר האליטיסטי, האזרחי, שהיה נחלתם של יהודים אירופים בני המעמד הבינוני-בורגני, ומיצובו כעיתון איכותי וגבוה, התבטאו גם בצדדים מכוערים של התבדלות ואף גזענות. אחת הידועות שבהן היא ניסיונו של העיתון להשפיע על מדיניות העלייה ולחסום את שערי הארץ בפני יהודי צפון אפריקה בראשית שנות החמישים.¹⁹

העלייה הגדולה בשנותיה הראשונות של המדינה שילשה את אוכלוסייתה ושינתה את פניה. אלא שבניגוד לאופן שבו ראתה ההנהגה הציונית את העלייה, כמושימה לאומית שיש בה חובה וברכה על אף חבלי הקליטה והאתגרים הגדולים שנלוו אליה, ראו בה חלקים במעמד הבינוני איום – ואף חשו סלידה ודחייה כלפי העולים. תחושה זו רווחה בקרב קוראי הארץ שהיו מחוברים פחות אל הרעיון הלאומי, וראו עצמם קשורים בעיקר אל התרבות האירופית, שעל פי תודעתה הקולוניאליסטית נמצאו אנשי מערב-אירופה בראש ההיררכיה האנושית, אחריהם בתור המזרח-אירופים, ובתחתית – ה"ילידים" שבאסיה ואפריקה.

ברקע הדברים נמצא גם הוויכוח אם העלייה צריכה להיות חופשית לכול, או סלקטיבית על פי שני מדדים – צורכי הקמת "חברת המופת" בארץ, והצלה של יהודים הנתונים באזורי סכנה.

בשנותיה הראשונות של המדינה הייתה העלייה פתוחה בפני כל יהודי העולם, למרות הקשיים האדירים שהיו כרוכים בכך, ורבים מיהודי ארצות ערב עלו לארץ. בשנת 1949 פרסם עיתונאי הארץ אריה גלבלום סדרת מאמרים שבה תיאר את העולים מצפון אפריקה בביטויים מזעזעים אפילו בהשוואה לשיח הגזעני שרווח באותה התקופה: "לפנינו עם שהפרימיטיוויות שלו היא שיא. דרגת השכלתם גובלת בבורות מוחלטת וחמור עוד יותר חוסר כשרונם לקלוט כל דבר רוחני... בניגוד לתימנים, הללו נעדרים גם שורשים ביהדות. לעומת זה הם נתונים לגמרי למשחק האינסטינקטים הפרימיטיוויים והפראיים... בפינות מגוריהם של האפריקאים במחנות תמצא את הזוהמה, משחק הקלפים בכסף, שתייה לשוכרה וזנות. רבים מהם מוכי מחלות עיניים רציניות, מחלות עור ומין. כל זה, בלי להזכיר פריצות וגניבות. אלמנט אסוציאלי זה אין דבר בטוח מפניו" (ובהמשך: "אולי אין פלא שמר בגין ו'חרות' דורשים להעלות את כל מאות האלפים הללו מיד, כי יודעים הם שהמונים בורים, פרימיטיוויים ועניים הם החומר הטוב בשבילם, ורק עלייה כזו עשויה להעלותם לשלטון").²⁰ הארץ, מתוך מודעות לקיומו של הפרק השחור הזה בתולדותיו, כלל את מאמריו של גלבלום בספר שהוציא בשנתו השבעים וחמש בתוך פרק מיוחד, שנקרא (כשם אחד מאותם מאמרים) "החומר האנושי". ואולם לפרק הזה בדברי ימי העיתון יש המשך, שמאחוריו לא רק עיתונאי בולט אחד, אלא המערכת כולה, שנרתמה להשחרת דמותה של יהדות צפון אפריקה.

בשנת 1951 החלה מדיניות של עלייה סלקטיבית. יהודים רבים רצו לעלות אל המדינה הצעירה, אך עלייתם הושהתה והותנתה ביכולתם לתרום לבניין הארץ. המסה הגדולה של יהודים אלה היו 250 אלף יהודי מרוקו ו-130 אלף יהודי תוניסיה. בשנת 1953 התנהל ויכוח בין מחלקת העלייה של הסוכנות, שרצתה להביא לארץ יהודים רבים, לבין מחלקת הקליטה שלה, ועמה נציגי משרד הבריאות, שרצו להמשיך את העלייה במתכונתה המצומצמת. הארץ ניהל קמפיין בעד עמדת משרד הבריאות ("מערכה קדושה, עד כדי מסירות נפש ממש", כפי שתיאר בציניות ובכאב ראש מחלקת העלייה יצחק רפאל).²¹ כמה שבועות אחר כך שלח העיתון את העיתונאי עמוס אילון, בן טיפוחיו של גרשום שוקן, למסע בקהילות צפון אפריקה. הארץ היה העיתון היחיד שעשה זאת, ודומה כי לנגד עיניו לא עמד הדיווח האובייקטיבי, אלא חיזוק העמדה שנקט בוויכוח הפוליטי.

אילון ביקר בעיר תוניס, באי ג'רבה, בקזבלנקה, במרקש ובהרי האטלס, ופרסם סדרה של שמונה כתבות, המתארות בעיניים אירופיות מתנשאות את שראה ופגש – אלא שגם התנשאות זו התחלקה לשני סוגים: כאשר תיאר את האזורים שבהם ביקר

ואת האוכלוסייה הנוכרית, היו תיאוריו אקזוטיים ומתפעלים מטבעם של ה"פראים האצילים" שפגש. לעומת זאת, כאשר תיאר את קהילות היהודים – הקפיד לתארם בבוז, בתיעוב ובסלידה. אילון הקפיד לצייר את חייהם של יהודי צפון אפריקה בצבעי דלות ובורות, באופנים המעוררים אצל הקורא גועל: "סימטאות קטנות... כשהצואה ומי שפכים זורמים במרכון", "בעלי מנטאליות של המאה ה-11", "חיים בתנאים היגיינים שלא יתוארו, בסרחון שקשה לשאת, אינם יוצאים מהרובע במשך חודשים, אוכלים, שותים וישנים, עובדים ומולידים". על המלאח, הרובע היהודי, בקזבלנקה כתב: "זהו ריכוז של לכלוך, סירחון, עוני, ניוון... גל של סירחון שקשה להגדירו, כאילו מרקיבים... גם בני אדם חיים". על יהודי ג'רבה כתב ש"התושבים מתרחצים כאן ארבע פעמים בשנה". עוד כתב: "מי שרואה את הרקע שלהם כאן... אינו רשאי להתפלא על כך שמרוקאים מופיעים במקום מכובד ביומני תחנות המשטרה בישראל".

לצד תיאוריו מעוררי הסלידה, הדגיש אילון במאמריו שליהודי צפון אפריקה לא נשקפת כל סכנה, וכן שאינם רוצים לעלות לארץ מטעמים ציוניים או דתיים. מהו, אם כן, המניע שלהם לעלייה? "אצל הכפריים קיים משהו אחר, מעין אהבה פרימיטיבית, מיסטית בעיקרה ל'ארץ ישראל', ושנאה עיוורת ל'אומות העולם'... פסיכוזה המונית שמעודדים באופן שיטתי השליחים [של מחלקת העלייה בסוכנות היהודית]... פסיכוזה של 'הכל עולים נעלה גם אנחנו'. בחברה המסורתית הזאת... לא קשה לפסיכוזה כזו להיווצר". ואכן, על פי אילון, רק המשוגעים הם אלו שרוצים לעלות לארץ: "...יהודים מביעים את שמחתם על שנפטרו בעזרת הסוכנות מחוליהם ממשוגעיהם ומילדיהם קשי החינוך... אבות יהודים רבים אומרים לבניהם הסוררים 'אתה פרא אדם, נשלח אותך לארץ ישראל'". רק את יהודי הרי האטלס סבר אילון שיש להעלות, כדי שיהיו לפועלים חקלאיים, אך גם זאת רק אם ידעו את מקומם: "אם יהיו מוכנים לגור בישראל בבתי חמר כמו אלה שהם גרים בהם כאן במרוקו... אם יהיו מוכנים ללכת גם בישראל שני ק"מ אל המעיין להביא מים ולא יתבעו מיד צינורות אל הבתים".

באמצע שנות החמישים התערער המצב הפוליטי במרוקו ותוניסיה, ולאורך החלו להגיע דיווחים על פגיעות ביהודים המתגוררים באזורי הספר. באוגוסט של אותה שנה התרחש פוגרום באחת הערים במרוקו, ורבים ביקשו לעלות. בתוך פחות משנתיים, עד לשנת 1956, עלו לישראל 90 אלף מבני המעמד הבינוני של יהודי צפון אפריקה. בכל זאת המשיכה המדיניות להיות סלקטיבית, ורבים נאלצו להמתין. כל אותה העת התבלט הארץ בדאגתו להמעיט בחשיבות המאורעות במרוקו, וכפי שתיאר חבר הכנסת אברהם כלפון (מפא"י): "כל העיתונות העברית הציונית בישראל נוקטת עמדה שיש להחיש ולזרז את העזרה ליהדות צפון אפריקה, חוץ מעיתון אחד, הארץ... שמתוך סאדיזם מיוחד תוקף ומשמייץ את היהדות המרוקנית, שרבות זכויותיה בהקמת מדינת ישראל". בשיאן של המהומות, כאשר כלל העיתונים

הישראלים דאגו לשלומן של הקהילות היהודיות, היה עיתון הארץ עסוק בהרגעת קוראיו שאף כעת לא תיפגע מדיניות ההעלאה הסלקטיבית. בשלהי אותה שנה ביקר במרוקן שליח העיתון שבתי טבת, ובחזרתו שלח מכתב לראש מחלקת העלייה, ובו המליץ לפעול להעלאה מהירה של היהודים משם – אך תוך בקשה שדבר מכתבו יישמר בסוד, כנראה מפני חששו להיפגע ממעסיקיו. בכתבות שפרסם בעיתון לא נתן טבת ביטוי לחרדה שביטא במכתב ששלח.

ההתרחקות מהרעיון הציוני

הקמת מדינת ישראל, ועשוריה הראשונים, לוו בעיתון הארץ בהתרגשות גדולה ובתחושת שותפות עמוקה עם בניין הבית הלאומי החדש. ואולם ככל שעבר הזמן והתחלפו הדורות, התחילו לנשוב בין דפי הארץ רוחות של ניכור וזרות כלפי הרעיון הציוני.

על תהליך זה, המתפרס על פני עשרות שנים, עמד פרופ' גיורא גולדברג במחקר שפרסם בראשית המילניום.²² כדי למנוע טעות שמקורה בבחירה סלקטיבית של אירועים או של כותבים, בחר גולדברג לעקוב אחרי מאמרי המערכת בתאריכים הסמוכים ליום העצמאות – ימים שבטבעם מתעלים ככל האפשר מעל לפוליטיקה הזמנית וספוגים באווירת ממלכתיות, ברוך, באיפוק ובחגיגיות אזרחית. התוצאות הראו קו רצוף של מגמת התנתקות מערכי הציונות, וסטייה קבועה לכיוונה של עמדה מתבדלת, מנוכרת ופוסט-ציונית. מעקב זה מעניין במיוחד גם לאור העובדה שאי אפשר לתלות מגמה זו בחילופי עורכים ובעלויות, שכן כמעט לאורך כל התקופה הזאת היה העיתון נתון תחת שרביטו של אותו עורך, שוקן האב, ואף בשנים האחרונות שלה, לאחר פטירתו, המשיכה רוחו לשרות על העיתון, הן דרך הבעלות המשפחתית הן דרך מאמריהם של הכותבים הוותיקים שגידל וטיפח.

בעשורים הראשונים תואר יום העצמאות כ"יום גדול ומרחיב לב, יום של אחדות הלבבות" (1949), "קודש לשמחה. מפגנים וחגיגות... כולם יעמדו בסימן שמחה" (1951), ואפילו התייחסות למאורע כ"נס הגדול של ימינו המצטרף כשווה בכוחו הפלאי לנס קריעת הים ולנס חנוכה מימים עברו" (1953). התחושות היו של "שמחה וגאווה על שהצלחנו להקים את המסגרת הזאת לחיינו הלאומיים ששמה מדינת ישראל. אין צורת קיום נעלה יותר ללאום מצורה זו" (1952). אירועי מלחמת הקוממיות, והפרעות שקדמו לה, לא נלמדו אז מפיהם של היסטוריונים חדשים, אלא היו צרובים היטב בזיכרון הקולקטיבי ובבתי הקברות הטריים, ולפיכך גם כורח השימוש בכוח הצבאי היה מובן מאליו: "לא נוכל לחיות בארץ הזאת אם לא נדע בעתיד לגדל, לחנך ולאמן דורות חדשים של חיילים צעירים" (1950).

בעשור השני הובלט היחס לחללי המלחמות, ואף לקורבנות השואה, והודגש מקומם

של הימים הלאומיים כחלק בלתי נפרד מהמסורת הלאומית היהודית: "יום זיכרון הוא לעם כולו... וכל העם שחי בזכותם, מן הדין כי יקונן שוב את הקינה... 'איך נפל גיבורים ויאבדו כלי מלחמה'" (1960). החללים הם אלו שאפשרו "להמשיך בשרשרת ההיסטוריה היהודית", ומדינת ישראל "נחשבת בצדק כהגשמת כיסופים שהעם נשאר נאמן להם בכל שנות הגלות" (1963). גם בחלקו הראשון של העשור השלישי שלט הטון החגיגי, ובמאמרי יום העצמאות ה-25 (1973) הוכרז בעיתון: "נחוג אפוא את חגנו מחר תוך רגש של הודיה וסיפוק", ו"העם והצבא – חד הם... לא ניסוג לגבולות של לפני שש שנים; מני וגמור אתנו להשיג גבולות שלא יגרו את יצר התוקפנות ויאפשרו לנו להביס חורשי מזימות רעות".

יצר התוקפנות של חורשי המזימות הרעות התפרץ, למרבה הצער, כמה חודשים לאחר מכן במלחמת יום הכיפורים. במאמר שהתפרסם בשנה שלאחר מכן, לאחר המלחמה, הוזכרו לראשונה הקולות המפקקים בצדקת המפעל הציוני ומחיריו, אלא שגם אזכור זה בא כדי להשיב להם: "הזמן מקהה את הזיכרון החי של השואה. אולם בסופו של דבר אין תשובה אחרת... פה חיינו, פה מקומנו ומפה לא נמוש יותר". גם בשנים העוקבות נאמר כי אמנם "חזקה תשוקתנו לחיי שלום, אך עד שנזכה להם לא נהיה פטורים מהחובה להיות נכונים להילחם למען עתידנו" (1975). מדינת ישראל, כך על פי העיתון, "מזקפת את גבו של היהודי באשר הוא, והיתה לנחלתם של יהודי התפוצות לא פחות משל היישוב בארץ, שהוא המופקד במיוחד על בטחונה".

על פי המחקר, המהפך הגיע עם "המהפך". בסיומם של שלושת העשורים הראשונים של המדינה, שבכולם היה מחנה השמאל בשלטון, חזתה האליטה הוותיקה והאירופאית-חילונית בעלייתו לשלטון של המחנה הפוליטי היריב שהורכב מאיחודם של הרוויזיוניסטים, המזרחיים והדתיים. משכך, אבדה פתאום אמונתו המלאה של העיתון בערך קיומה של מדינת ישראל. ב-1978 התנוססה מעל מאמר המערכת של יום הזיכרון הכותרת: "אמונה בשלום – צוואת החללים". במאמר זה לא זוהתה עוד צוואת חללי המלחמות עם בניינה של המדינה וביצור חוסנה, אלא עם ערך השלום. במאמרי המערכת של השנים הבאות התחזקה מגמה זו, עד שבשנת 1984 נפל דבר, והמאמר התחיל לפקפק בגלוי בצדקת הדרך: "השנים חולפות ועימן חולף תום הנעורים, שהוא תום האמונה המוחלטת בצדק וביושר הדרך העצמיים. ישראל כיום, ביום שמחתה, היא קהיליה מיוסרת בספקות... ויש בתוכה יותר ממתי מספר השואלים, אם הקיום הלאומי כפי שהוא, ראוי היה למחיר שנגבה תמורתו... יש תועלת בספקות: הם חושפים מודעות למשגים ולחטאים שעשינו כעם". הכאה זו על החזה הקולקטיבי והפקפוק בצדקתו של מחיר השכול הופיעו רק לאחר המלחמה הראשונה שיום שלטון ימין בישראל. ב-1985 הייתה כותרת המאמר "עוגמת נפש ביום הזיכרון", תחושה שהוסברה בכך שהמלחמה האחרונה לא נועדה אלא "כדי לשרת קונצפציה פוליטית"²³.

ב-1986 הונס אל המאמר, לראשונה, עניינו של הרעיון הדמוקרטי, המזוהה על ידי העיתון דווקא עם החילוני, ומשם ואילך זוהתה התנועה הציונית בעיתון כמנוגדת במהותה לציפייה היהודית לביאת המשיח, וממילא – כהופכית אל הדת היהודית ורבניה. פועל יוצא של השקפה זו הוא כי מדינת ישראל חייבת, במהותה, להיות חילונית. טענה זו המשיכה לעלות גם בשנים הבאות בניסוחים כאלה ואחרים: "המדינה... היא מדינה חילונית, מאחר שקמה על פי רצונם של יהודים שהחליטו לא להמתין לשיבת ציון עד ביאת המשיח" (1995).

בסוף העשור הרביעי למדינה, עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, עלתה במאמר החגיגי של יום העצמאות הטענה שלפיה אין ישראל יכולה לטעון לצדקת קיומה כל זמן שהיא מונעת את הקמתה של מדינה פלסטינית: "שלטון על מיליון וחצי ערבים בניגוד לרצונם אינו עולה בקנה אחד עם עקרון החופש הלאומי של כל עם ועם שהציונות הסתמכה עליו" (1988). בשנת 1989 הזדהה המאמר עם מניעי מעשי הטרור של הפלסטינים, ש"אינם מוכנים לקבל על עצמם, לאורך ימים, שלטון ישראלי. כעבור עשרים שנה הם התקוממו נגדו. הם מבקשים לתקן עתה את שגיאתם ההיסטורית וזוכים לתמיכה בינלאומית חזקה לשאיפתם", והוסיף: "אם לא תחושת הצדק, אזי התבונה הפוליטית מחייבת אותנו לחפש דרך כדי להשתית את בטחון ישראל, נוסף על כוח הנשק שלנו, על הידברות עם האוכלוסיה הערבית". ב-1991, לראשונה מאז הקמת המדינה, לא עסק המאמר בעיצומו של יום, אלא בגיוני עליית היישוב רבבה על הקרקע, וב-1992, תחת הכותרת "נס לא קרה לנו", נאמר: "לא אמונה דתית היא הגורם הנוסף שיתרום לביטחון, אלא מדיניות שלום... נס לא קרה לנו בעבר ולא יקרה בעתיד".

ב-1993, ערב הסכמי אוסלו, בחר המאמר למנות את כישלונותיה של המדינה, ובראשם חוסר ההצלחה להגיע להסדר שלום עם הערבים. יום הזיכרון גויס כדי "לזכור כי לא חזרנו ארצה כדי לנהל מלחמות, ולא כדי לשלוט בעם אחר. כנגד הפאטאליזם... עלינו לחתור לשלום עם אויבנו-שכנינו... זוהי הבשורה של יום העצמאות 1993". אם יש סיבה לחגוג את עצמאות ישראל ב-1994, טען מאמר המערכת של אותה שנה, הרי היא בזכותו של רב המרצחים ערפאת: "כבודם של חללי צה"ל לא היה נפגע ושמתח יום העצמאות ה-46 לא הייתה נפגמת אילו נחתם הסכם הנסיגה... אתמול או היום... ואולי יש להתעודד מכך שיו"ר אש"ף, יאסר ערפאת, יום אתמול בבוקר שיחת טלפון עם יצחק רבין". מעט לאחר שיצאו מילים אלה מתחת מכבש הדפוס, כאשר בקושי הספיק הדיו להתייבש על הנייר, פוצץ עצמו מחבל מתאבד על אוטובוס בחדרה, רצח חמישה אנשים ופצע שלושים. מאמר המערכת למחרת יום העצמאות, "בשפתיים חשוקות", קרא לממשלת ישראל להגיב באיפוק על הפיגוע, כדי לא לפגוע בתהליך המדיני. בערב יום העצמאות הבא, שנת 1995, תקפו במאמר המערכת את ההחלטה לבנות את שכונת הר-חומה בירושלים, תוך כדי אימוץ הנראטיב הפלסטיני והגדרת אזור זה של ירושלים הריבונית "התנחלות". ב-1996 טען העיתון שעצמאותה של

ישראל מותנית בהקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית ביהודה ושומרון. מגמה זו המשיכה ואף הקצינה עוד ועוד בשנים הבאות.

בשולי סיכום ממצאיו של גולדברג, ראוי לציין עוד שלושה מאמרים מייצגים שפרסמו קברניטי הארץ בעיתונם. האחד הוא המאמר "קללתו של עזרא" (1985), מאת גרשום שוקן, הקורא לעידוד נישואי תערובת בישראל בין יהודים וערבים לשם יצירתה של ישות "ישראלית" חדשה. מאמר זה נבחר בספר הארץ כמאמר המייצג ביותר את שוקן-האב, אשר עסק בעריכת עיתונו למעלה מיובל שנים. מאמר נוסף הוא זה שפרסם העורך חנוך מרמרי בשנת 1994, ובו קרא להגביל את תחולתו של חוק השבות עד ליום העצמאות ה-75 למדינת ישראל (2023), כאשר "יום פקיעתו יהיה באופן רשמי יום סיום שליחותה של התנועה הציונית" ו"סופו של הפרדוקס המכביד של מדינה המגדירה את הרכב אוכלוסייתה על פי ההלכה האורתודוקסית". בשנת 2007, ערב יום העצמאות ה-59, פרסם המו"ל עמוס שוקן טור דעה תחת הכותרת "לקראת 60 השנים הבאות", ובו קרא להחליף את מילות המנון המדינה בנוסח אחר, א-לאומי, שגם אזרחיה הערבים של ישראל יוכלו להזדהות איתו.

זוהי, על רגל אחת, עמדתו של הארץ החדש בשאלת הבית הלאומי היהודי: עידוד ההתבוללות בעם בחסות ה"ישראליות", ביטולו של החוק המזוהה יותר מכול עם היותה של ישראל מדינת העם היהודי, וקריאה למחיקת מאפייני הלאום מסמלי המדינה.

הארץ עובר צד

משה נשא את כתר שונאי-המדינה-מספר-אחד זמן ממושך. בתקופת כהונתו הפורייה סופקה לעיתוני המערב התמיכה הישראלית בפעולות הפת"ח בשדות התעופה השונים, כהבעת זעם צודקת של מלחמת קוממיות נגד הכובש הטס. משה הצטיין גם בגזענות הקנאית ובמעשייהם האכזריים של קציני צה"ל. את שבועוני גרמניה, למשל, הקסים בתיאוריו החיים על שריפת ילדים קטנים בהפצצות נפל"ם בידי פיראטי חיל האוויר הישראליים. השוואת הארץ לדרום אפריקה הקנתה לו כריס טיסה לכל החוגים המתקדמים, ודביקותו במטרת הפת"ח להקמת מדינה רב-לאומית, חילונית וסוציאל-דמוקרטית זיכתה אותו בזרם של הזמנות, עד כי נאלץ להעלות את המחירים בשישים אחוז ומעלה.

ספק אם כאשר פרסם הסטיריקן אפרים קישון את הטקסט הזה ("המרוץ"), בשנת 1970, היה מסוגל לשער שזוהי יהיה הקו המערכתית הכמעט-רשמי של אחד מהעיתוננים העבריים המשפיעים בישראל.

בעשורים האחרונים, ובפרט מאז נחסמו נתיבי ההסדרים המדיניים עם הפלסטינים בקולות נפץ ובנהרות של דם, הפך הארץ לכלי תעמולה אנטי ישראלי. העיתונאי בן-דרור ימיני, בספרו "תעשיית השקרים"²⁴, מפרט כיצד אין מדובר במקרים בודדים,

אלא בהטפה קבועה ושיטתית של הנהלת מערכת העיתון, על כך שישראל היא מדינה מטורפת המסכנת את שלום העולם, שהפלסטינים מכרו את נשמתם לשטן בויתוריהם המפליגים לישראל, ושעליהם לפתוח באינתיפאדה שלישית ואלימה עד שיזכו למדינה אחת גדולה. העובדה שזהו הקו הכמעט-רשמי של העיתון הישראלי המתורגם והמופץ ביותר בחו"ל הופכת את הארץ לאחד המקורות המשמעותיים והמסוכנים ביותר בתעשיית הדיפלומטיה האנטי-ישראלית, הפוגעת בריבונותה של ישראל וביכולותיה להגן על עצמה. למעשה מדובר בעיתון היומי העברי היחיד המתורגם בקביעות לאנגלית. בעיה זו מחריפה לאור העובדה שבעוד הקורא הישראלי, החי בתוך עמו ומדינתו, יודע אל-נכון שמאז שנות התשעים החלה רוח שמאלית עזה לנשוב ברחוב שוקן – הקורא הזר, החי מעבר לים ומקבל אליו את המהדורה האנגלית של העיתון, בטוח שהוא ניזון מכלי תקשורת מקורי, מהאמינים והמקצועיים שיש, המשתייך לכאורה לצד הישראלי של הסכסוך.

על פי ימיני, בשנים האחרונות התחיל עיתון הארץ לשמש שופר מרכזי לשלוש עלילות בינלאומיות נגד ישראל: ביצוע פשעי מלחמה, הנהגת מדיניות אפרטהייד, וסרבנות להסדרי שלום בסכסוך המתמשך. הדוגמאות שהוא מונה בספרו מעוררות חלחלה בהקשר הפנים-ישראלי, ואימה כאשר שבים ונזכרים שהארץ נקרא ומצוטט על ידי עוקבים זרים רבים בכל חלקי הגלובוס.

בשנת 2005 דיווח גדעון לוי על מקרה מזעזע: חיילי מג"ב קשרו פלסטיני מבוגר, מחמוד שוואדה שמו, לחמור והדהירוהו עד למותו של שוואדה בייסורים. בעקבות הדיווח עסק במקרה זה גם מאמר המערכת של העיתון, שגינה בחריפות את מדינת ישראל המאפשרת מעשים זוועתיים שכאלה. אלא שכאשר נבדקו פרטי המקרה – התברר שלא היו דברים מעולם, והמעשה הוכחש גם על ידי משפחתו של שוואדה. לוי לא התנצל מעולם על עלילת הדם שאותה הציג כדיווח מהימן, ושהשחירה את מדינת ישראל ואת חייליה בארץ ובעולם.

מקרה מפורסם בהרבה הוא סדרת הכתבות שפרסם העיתונאי אורי בלאו על פי החומרים המסווגים שהדליפה לו החיילת ענת קם. המסמכים עסקו בהוראות לחיסול פעילי טרור, שהוגבלו בפסיקת בג"ץ לכאלו שעונים להגדרה העמומה של "מידתיות". בחינה ישרה של המסמכים מעלה שנוהלי הצבא הוסיפו זהירות על זהירות, עד שנראה כי אם יש בהם חוסר מידתיות – הריהו נוטה אל הצד השני: פעולות הכרחיות של סיכול טרור הוגבלו מאוד, תוך סיכון של אזרחי ישראל ושל חיילי צה"ל ואיבוד הזדמנויות נדירות שעלו במשאבים רבים ובעבודת מודיעין מאומצת, רק כדי לא לפגוע ב"בלתי מעורבים" המתלווים בדרכם של רבי-מרצחים המוגדרים "פצצות מתקתקות" ומסתובבים כשהם חמושים וממולכדים. ואולם, הארץ לקח את המסמכים והפכם על ראשם, כשהוא מציג אותם כעדות מרשיעה לכך שישראל פוגעת בפלסטינים חפים מפשע כמדיניות לכתחילאית. כאשר הבין בלאו שהוא

עומד להיעצר ולעמוד לדין באשמת פגיעה בביטחון המדינה נמלט לחו"ל ושהה שם כחצי שנה בתמיכת העיתון, תוך ניהול משא-ומתן עם שירותי הביטחון הישראליים, המודעים לכך שהוא מחזיק במידע בטחוני רגיש, על תנאי העמדתו לדין. בהזדמנות אחרת כמעט חשף בלאו את התוכניות המבצעיות של מבצע עופרת יצוקה שבוע לפני פריצתו. פרסום זה נעצר ברגע האחרון ממש על ידי הצנזורה הצבאית, שבכך הצילה, קרוב לוודאי, את חייהם של חיילים רבים. לאחר המבצע הלן בלאו בעיתון על הפרקליטות הצבאית, שלדבריו אפשרה לצה"ל, בעמדותיה ה"מתירניות", כלשונו, לעבור על החוק הבין-לאומי ולבצע פשעי מלחמה בקרבות בעזה.²⁵

בהזדמנות אחרת (23.10.2012) דווח בכותרת הראשית על כך ש"רוב הישראלים תומכים במשטר אפרטהייד". הדיווח הסתמך על סקר מגמתי, שבהמשך עבר 'תרגום' של גדעון לוי בכובעו כעיתונאי, ועל גביו 'תרגום' נוסף של לוי בכובעו כפרשן. התוצאה הייתה שרשרת מניפולציות ושקרים, שאינה עומדת בשום אמת מידה של מקצועיות ושל יושרה, מה שכמובן לא מנע את הנזק: העלילה הופצה בעולם, לשמחתו של לוי, שהשתבח בכך במאמריו כעבור כמה ימים וסירב לחזור בו מעיקרי הטענות גם במאמר נוסף שפרסם תחת הכותרת "טעינו, אבל".

הכותבים בעיתון לא הסתפקו רק בדיווחים מגמתיים מן היציע, אלא התנדבו גם ללהקת המעודדות: לאחר תקופה ממושכת של ירידה בטרור הפלסטיני, שהחלה בשנת 2007, התחילו בכירי הכותבים בעיתון לפרסם קריאות למעשי רצח יהודים. יצחק לאור כתב על הצורך ב"מאבק עממי פלסטיני נגד הכיבוש, תוך גיוס הישראלים למאבק הזה, מתוך פטריוטיות ישראלית. סיסמת המאבק הישראלית צריכה להיות: 'האינתיפאדה לא נגדנו, אנחנו לא נגדה'" ("הטעות של גחלי השמאל", 5.6.2012). עקיבא אלדר קרא לפלסטינים הצעירים, ילידי "דור אוסלו", להבין שאין עוד ערך לשיחות הדיפלומטיות עם ישראל, ושעליהם "לקפל את החליפות... ולצאת לרחוב" ("עצמאות לוקחים, לא מקבלים", 23.4.2012). כעבור שנה התפרסם מאמרה של עמירה הס שלפיו "יידוי אבנים" הוא "זכות וחובה מולדת" של הפלסטינים ("התחביר הפנימי של יידוי אבנים", 3.4.2013). מאמרה של הס פורסם יום לאחר הרשעתו של רוצח אשר פלמר ובנו התינוק יהונתן ביידוי אבן על מכוניתם, וחודש לאחר פציעתה האנושה של הפעוטה אדל ביטון ז"ל מפגיעת אבן שיידה פלסטיני על הרכב שבו נסעה. גדעון לוי החרה אחרי הס, ושלושה חודשים אחריה קרא גם הוא לפלסטינים ולערביי ישראל לצאת לאינתיפאדה חדשה ("מחכה להתקוממות פלסטינית", 4.7.2013): "יום אחד יקום העם הפלסטיני על כובשו; הלוואי שהיום הזה יגיע מהר", פתח לוי את דבריו. בהמשך כתב: "המשטרים שנגדם קמו עמי ערב [= תוניסיה, מצרים, סוריה, לוב ותימן] היו ברובם אכזריים פחות ממשטר הכיבוש הישראלי", ואף תיאר כיצד אך הכרח הוא ש"זה יקרה יום אחד: ההמונים יעלו על ההתנחלויות ועל המחסומים, על מחנות הצבא ועל בתי הכלא... מוטב שהיום הזה יבוא במהרה, חבל שטרם הגיע..."

שוב יאמרו 'אין פרטנר' ו'אלה חיות אדם', אבל איש לא יוכל עוד להתייחס לאמירות הללו ברצינות. שוב תתקרבן ישראל – ומעטים יוכלו עוד להזדהות עמה".

בתקופת המרוץ לנשיאות ארה"ב בשנת 2012 כתב צבי בראל, הפרשן לענייני ערבים, שאינו מצליח להבין, לנוכח מעשיה של מדינת ישראל, כיצד המתמודדים האמריקנים על הנשיאות אינם מתחרים זה בזה במידת התיעוב שהם חשים כלפי בת בריתם היחידה במזרח התיכון. עוד טען כי בישראל שנאת הערבים היא חלק ממבחן הזהות האזרחית, ו"ישראלי נאמן יניח לערבי למות, כי 'הוא ערבי'". בראיון לעיתונות הזרה אמר גדעון לוי ש"החיללים הישראלים ששים אלי הדק" יורים "אל עבר אנשים תמימים שישבו במונית... ללא אזהרה, לא יריות באוויר, לא לגלגלים, אלא ישר במצח... הם עושים את זה מדי יום".

בימי מבצע צוק איתן פרסם הארץ מאמר של אורי אבנרי, אשר ערך אנלוגיה בין איסמעיל הנייה לווינסטון צ'רצ'יל, ובין ישראל לגרמניה הנאצית. מאמר אחר שהתפרסם באותם ימי מלחמה, ואשר זכור במיוחד, הוא "הרעים לטיס" של גדעון לוי. בה בשעה שחיילי צה"ל עמדו להגן על אזרחי ישראל המטווחים, תוך הפעלת שיקול דעת ואמצעים טכנולוגיים ומודיעיניים מתקדמים כדי למזער את הפגיעות בנפש בקרב אוכלוסיית האויב, כתב לוי את המילים הבאות, שאף תורגמו והופצו בזמן אמת לעולם כולו: "הם הטובים לטיס, הטייסים הכי טובים, והם עושים עכשיו את המעשים הכי רעים, הכי אכזריים והכי מתועבים". זה היה מאמר שכולו תמיכה בצד העזתי, בשעה שזה המשיך לירות טילים לתוך ריכוזי האוכלוסייה האזרחית בישראל. המאמר הגדיש את הסאה עד כדי כך שכ-1,600 מקוראיו הקבועים של העיתון ביטלו את המינוי עליו, מעשה שהביא את הנהלת הארץ לארגן כנס מיוחד עבור המבטלים, בניסיון להפיס את דעתם – אלא שתחת הכרה בטעות, נוצל כנס זה למתן גיבוי מערכת לדרבירו של לוי.²⁶

גדעון לוי אינו רק עוד אחד מהכותבים בעיתון על דעת עצמם, אלא חבר בכיר במערכת העיתון, הבורר בקפידה את כותביו הקבועים ומשקיע משאבים רבים בטיפוחם. לוי אמון על סיקור הסכסוך הישראלי-פלסטיני מאז ראשית האינתיפאדה הראשונה, ונותן את הטון המרכזי, הכמעט-רשמי, של העיתון בסוגיה זו, תוך שהוא מודה בפה מלא שאין בו אף לא טיפת סימפתיה לצד היהודי, וכן שאין הוא מתעניין באמת העובדתית, לנוכח הסבל הפלסטיני.²⁷ מחקר שערך ד"ר אברהם גור על סיקור האירועים הקשורים לסכסוך הישראלי פלסטיני במגזין השבועי של הארץ, 'מוסף הארץ', לאורך ראשית האינתיפאדה השנייה, מצא 89 כתבות שעסקו בנושא זה, מעט יותר ממחציתן הופיעו במדורו של לוי 'אזור הדמדומים' המוקדש לנושא.²⁸ הכתבות, על פי גור, התאפיינו בסילוף של תמונת המציאות ובציון תמונה שלפיה חיילי צה"ל (וכן המתיישבים היהודים ביו"ש) הורגים במכוון או בעקיפין חפים מפשע, ובכללם נשים הרות וולדות המטופלים בפגייה. כלל הכתבות שנסקרו הראו כי לוי מקבל באופן

אוטומטי את הגרסה הפלסטינית, אינו בודק את העובדות, ופעמים רבות אף לא נותן לצד הישראלי, המואשם תמיד, את זכות התגובה. הצד המוצג באנושיות הוא באופן קבוע הצד הפלסטיני. כאמור, הכתבות המדוברות פורסמו בתקופת השיא של הטרור הפלסטיני, שלא היה כמותו מאז קום המדינה.²⁹

כאשר פרש חנוך מרמרי ממשרת העורך בשנת 2004, תיאר כך את ההומוגניות השמאלית של מערכת העיתון: "אני לא חושב שיש בצוות הכותבים של העיתון מחלוקות עמוקות לגבי שאלות מיידיות שנוגעות לפתרון הסכסוך... גדעון לוי והשותפים להשקפותיו הם חלק אורגני מ'הארץ'".³⁰ ובכל זאת, על אף עמדותיו המדיניות השייכות לשמאל הקיצוני, ניסה מרמרי למשוך את העיתון בתקופת האינתיפאדה השנייה לכיוון המרכז המפוכח והמאוכזב, שראה בפלסטינים את האחראים לטרור, לקטל, ולחיסול האפיקים המדיניים. לעומתו אחז המו"ל עמוס שוקן בעקביות ב"עמדות קיצוניות מאוד מצד שמאל", והעיד על עצמו שהוא "קרוב יותר לעמדות של עמירה הס וגדעון לוי". ליתר חברי המערכת, שחשבו אחרת ממנו והצדיקו את המדיניות הישראלית של חיסול רבי-מרצחים, אמר שוקן "שהם יותר מדי עובדים בשיקולים שיווקיים".³¹

בתקופת מרמרי הושפעה עמדת מערכת העיתון מהדי פגיעי התופת ברחובות ישראל, עד כדי כך שעמוס שוקן מצא עצמו חורג ממנהגו ומפרסם את עמדתו האישית בעמוד הדעות כדי להביע את דעתו – תמיכה בחיילים המסרבים לשרת בשטחים – השמאלית יותר ממאמר המערכת שפורסם והתנגד לכך. משפרש מרמרי, ודוד לנדאו נטל את שרביט העורך, נטה העיתון חזרה שמאלה, למקום שתאם את עמדותיו הפוליטיות של הבעלים.³² אמנם מסתבר שגם שם לא היה העיתון שמאלי מספיק, ובתקופת כהונתו של העורך הבא, דב אלפון, ערב הבחירות לכנסת בשנת 2009, קרא מאמר המערכת שלא להצביע למפלגת השמאל מרצ (בניגוד להמלצתו המפורשת להצביע למפלגה זו בשתי מערכות הבחירות שקדמו לכך, בתקופת מרמרי ולנדאו), מפני שתמכה בממשלה בעת מלחמת לבנון השנייה ובמבצע עופרת יצוקה. עמוס שוקן מצא עצמו חורג שוב ממנהגו, ומפרסם מאמר המאגף את מערכת עיתונו, הפעם מימין, תחת הכותרת "אני מצביע מרצ".

אליטה במלכודת הרדיקליות

גסיסתה של עיתונות האיכות היומית בישראל הותירה את הארץ, משנות התשעים ואילך, העיתון היחיד המקדיש לתרבות גבוהה, ולספרות בפרט, יותר מעמודים בודדים בגיליון, ואשר אינו ירא מפני מאמרים ארוכים ועיונים גבוהי מצח בתחומים אלה. אלה הם, במובהק, מדורים הפונים מלכתחילה לקודקוד הצר, ורחב-האופק, של פירמידת ציבור הקוראים. אלא שקודקוד זה חופף במידה רבה את האוכלוסייה המעצבת את השיח ואת התודעה של ציבור רחב באפיקים הזורמים לאיטם אך מחלחלים לעומק:

את יוצריה ומתווכיה של התרבות הגבוהה, את האקדמאים בתחומי החברה והרוח והמשפט, ולמעשה כמעט את כל מי שמתוקף מעמדו החברתי, הציבורי או המקצועי צריך או רוצה להיות מצוי במתרחש בחיי הרוח והאמנות בישראל. בקרב הקהילה המורחבת של עולם הספרות בישראל, האומר 'מוסף הספרים' או 'מוסף הספרות' אינו צריך אפילו לציין למוסף של איזה עיתון הוא מתכוון. הארץ הוא המובן-מאליו של הקהילה הזאת, הוא מדורת השבט היחידה. מוספים של עיתונים אחרים נתפסים בשיח הזה, לאו דווקא בצדק, כנמוכים, כשוליים, כאזוטריים או במקרה הטוב, של 'מקור ראשון', כמגזריים. למרות מספר המנויים הקטן יחסית של הארץ, ספר בישראל נחשב ככזה שעלה על המפה רק אם הוא נסקר, לשבט או לחסד, בעיתון זה.

ההגמוניה שהארץ הצליח לרכוש לו בתחומי הרוח והתרבות בישראל היא כלי מכריע של השפעה אידיאולוגית רכה אך יסודית, מעודנת אך ארוכת טווח. ראשית, משום שענייני ספרות, תרבות ועיון טובלים בשתי רגליים בשאלות של ערכים, של השקפת עולם, ולא פעם גם של אידיאולוגיה ופוליטיקה. נהייתם של הספרות, התיאטרון והקולנוע בישראל אחר עולם ערכים פרוגרסיבי, רדיקלי ופוסט-ציוני, לא מן הנמנע שבאה להם בהשפעת העיתון המעצב את תודעת יוצריהן וקובע את גורל תוצריהם.³³ ועוד זאת. עיתון שמתוקף בלעדיותו בעולם הספרות בכוחו להמליך בו מלכים ולהנמיך בו את אשר יחפוץ, להבליט ספרים מסוימים ולדון אחרים לשכחה, חזקה עליו שגם נטיות הלב הפוליטיות של עורכיו וכותביו משפיעות על בחירותיו.

אבל מעבר לכך, ואולי ביתר שאת: ההגמוניה של הארץ בתחומי הספרות והתרבות היא הגורמת לנתח נכבד משכבת האינטליגנציה בישראל, ומהשואפים להימנות עמה, לקרוא את עיתון הארץ דווקא – וכך להיחשף בתיווכו של עיתון זה גם לתחומי האקטואליה, הפוליטיקה והמדיניות. כך קורה שציבור חשוב ובעל השפעה חברתית ופוליטית גדולה שבעתיים מהיקפו המספרי, ציבור שוחרי התרבות והרוח, חווה את המציאות בישראל ובעולם דרך משקפיו הרדיקליים של עיתון בעל עמדות קצה, וצינור המידע שלו, כמו גם עולם המושגים הפוליטי שהוא מקנה לעצמו, חסום במסגרת המניפולטיבית של עיתון זה.

אלא שבאותה שעה, פנייתו של הארץ לציבור אליטיסטי קטן, והידחקותו העיקשת אל הפינה הפוליטית הצרה שבין מרצ לרשימה הערבית המשותפת, חברו אל משברי עולם הפרינט כולו בעת הדיגיטלית, ויחד הקשו מאוד על המשך אחזקתו של העיתון בידי משפחת שוקן לבדה. בעקבות כך נמכרו בשנת 2011 ארבעים אחוזים ממניותיו, חציין לאיש העסקים היהודי-רוסי ליאונד נבולין וחציין האחר לחברה הגרמנית דומונט-שאוברג. במסגרת עסקת המכירה עוגנו בחוזה המשפטי חמשת עקרונותיו של העיתון:

1. הארץ הוא עיתון ציוני התומך בקיומה ובחיזוקה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

2. הארץ יקרא ויתמוך במאמצים להפוך את ישראל למתקדמת בתחום החינוך, המדע והתרבות.
 3. הארץ ישאף להפוך את ישראל למדינה מתקדמת ככל האפשר בתחום זכויות האדם.
 4. הארץ יתנגד לכל סוג של כפייה, כולל כפייה דתית. הארץ יתמוך בזכותו של הפרט לביטוי אישי, כולל בתחום הכלכלי והעסקי, במסגרת כלכלת השוק.
 5. הארץ יתמוך במאמצים להגיע לשלום בין ישראל לשכנותיה הערביות.
- מסמך זה עלול להעלות חיוך על פני הקורא שנותר עמנו. עד כמה מקדם עיתון הארץ את הערכים שעליהם הצהיר? ובפרט, האם כיום, בתחנה שאליה הגיע במסעו המרשים, עדיין אפשר לראות בו עיתון ציוני, המתחזק את האיזון העדין בזהותה היהודית-דמוקרטית של מדינת ישראל, וחרד באמת לשני צדדיה של משוואת הזהות הישראלית? האם הוא תורם לכינון מציאות של שלום בין ישראל לשכנותיה, או שמא דווקא מחרחר ומלבה טרור ומסייע בידם של שונאי ישראל בעולם?
- כיצד הגיע הארץ, העיתון הציוני הוותיק, אל המקום המפוקפק הזה? על פי ד"ר גדי טאוב, הארץ מונחה כולו על ידי עיקרון אחד בלבד: ביסוס ההגמוניה של אינטליגנציית "השבט הלבן", השכבה המשכילה בתוך ציבור האשכנזים הוותיקים החילוניים תומכי המרכז-שמאל.³⁴ אלא שבניגוד לעבר, עת הייתה אליטה זו חדורה בתודעת שליחות ונשיאה בעול הקמת המפעל הציוני – כיום היא מבוססת על ניכור וריחוק ממדינת ישראל ומהחברה הישראלית:

העמדות השונות של הארץ, תמיכתו העקבית בהפרטה כלכלית, רצונו העז לבסס את הרשות השופטת כמעין שלטון-על מחוץ להישג ידו של ההליך הדמוקרטי, התקפתו על הלאומיות הישראלית אם בגרסת גדעון לוי ואם בגרסאות אנטי-ציוניות כגון אלו שכבשו את מדורי התרבות והספרים – נדמות כאילו הן מתקיימות בנפרד, אלא שלמעשה מדובר בפנים שונות של אותה השקפה עצמה.

לטענת טאוב, גם הערעור על המדיניות הסוציאל-דמוקרטית, לכאורה בשמם של המוחלשים, המודרים והמדוכאים, מטרתו לתקוף את אתוס החברתיות והשייכות הלאומית הרווחת בישראל ולעודד את הבלטתן והצמחתן של זהויות חדשות ונפרדות. כך נוצרת מציאות חדשה ומפולגת, שהמוביליות החברתית מצטמצמת בה עד מאוד, ואשר מבטיחה דווקא את שימור מקומה וכוחה של האליטה העשירה והמערבית.

יחד, הגינוי המוסרי של ההיבטים הקולקטיביים של הקיום הישראלי, והמותרות – אנינות הטעם ויפי הנפש – משרטטים את קווי הזהות שבאמצעותם מבקשת האליטה הזאת להרחיק את עצמה, להפריד את עצמה, מישראל שמחוצה לה. כלומר, היין הצרפתי מכאן והדיבורים על רבת-תרבותיות מכאן, הם שני מופעים של אותה התבדלות.

הארץ, לדברי טאוב, אינו מתנגד למדיניות הישראלית רק מפני "הכיבוש", אלא מפני שהיא ציונית – מדינה בעלת אופי לאומי קולקטיבי. ציבור הליבה של קוראי הארץ

הסתייג מאופי זה מאז ומעולם; אלא שמה שבראשית הדרך, בימי גליקסון ושוקן-האב, היה הסתייגות ליברלית זהירה שהייתה מלווה כל העת בשותפות יסודית באתוס היהודי-לאומי, הפך בימי שוקן-הבן לתיעוב ולניכור גמור. מאפיינן נוסף לכך, שאינו מבטא את עמדתו הרשמית של העיתון אך זוכה להבלטה חסרת פרופורציה, הוא החשיבות המיוחסת לעמדות פוסט-ציוניות, אשר קיבלו מעמד של בכורה, עד כדי בלעדיות, במדורי התרבות, הספרות והעיון. טאוב טוען כי אלמלא הקידום השיטתי שנתן עיתון האינטליגנציה הגבוהה לעמדה הפוסט-ציונית, הסובלת מסתירות וניגודים פשוטים, ממחקר דל ומרטוריקה מוגזמת הבאה לחפות על חסרונותיה, לא הייתה עמדה זו זוכה ליחס רציני כלל.³⁵

דבריו של טאוב על ההבדל בין "האליטה הישנה" ובין "האליטה החדשה" מזכירים את שטען ד"ר אהוד פירר במאמרו, אשר פורסם בגיליון התשיעי של השילוח (2018), "עלייתם ונפילתם של הבנים הקודרים". כפי שמפרט שם פירר, בחילופי האליטה התרבותית בישראל החל משנות השבעים, ובעיקר בשנות התשעים, זכו אלו שהוא מכנה "הבנים השניים" של הציונות בבכורה ובהנהגת השיח. קבוצה זו מאופיינת בניכור, בציניות ובכוח כלפי גילוייה השונים של הלאומיות – הדתית, הגיאוגרפית, המדינית וההיסטורית – ובאווירה אנטי-מטפיזית ואנטי-הומנית כללית, המשודרת כלפי חוץ בייאוש ובפסימיות כלפי העולם והחיים. זהו "השמאל החדש", המאמין בליברליזם, בשלום ובעולם המערבי, ועם זאת טובע בנהר של דיסטופיות ואינו מאמין ביכולת לממש את אמונותיו – "ישראל הגיהנומית של 2070", כפי שכתב רוגל אלפר וצוטט לעיל. העיתון חדשות שהקים שוקן-הבן בשנות השמונים העניק שופר ותנופה לתנועה זו, ובהמשך, כאשר התיישב על כס המוציא לאור של עיתון הדגל המשפחתי, נכנסה עימו גם רוח זו ומצאה את דרכה אל עמודיו המעונבים והשמרניים של הארץ.

גדי טאוב ניגש לנתח את התהליכים שעברו על העיתון במונחים של מאבקי כוח הגמוניים בין מחנות שונים. על גבי ניתוח זה אפשר להציע זווית מבט נוספת, מהותית יותר.³⁶ כפי שתואר לעיל, העיתון נוסד על אדני הפרגמטיזם הכלכלי והמדיני, וביטא ציבור שנרתע מקולקטיביזם ומחזונות משיחיים, בין דתיים ובין סוציאליסטיים. תמיכתו בצינות ובלאומיות נבעה מראייה מפוכחת של האירועים הכלל-עולמיים במחצית הראשונה של המאה העשרים, ומרצון יסודי להשתתף בייסודו של בית לאומי, ככל עמי אירופה באותה התקופה.

הארץ נוסד במזרח, אך ליבו נותר כל העת במערב. נדידתה של המערכת מערבה, מירושלים לתל-אביב, בשנותיו הראשונות של העיתון, הייתה כעין סימן לרוחו שהפליגה הלאה בנדידותיה, להתרפק על תרבויותיהן הגבוהות של אירופה ואמריקה. בתוך כך מצא הארץ את עצמו חווה את המשבר הפילוסופי הגדול שעברה דמות האדם במערב, ותחת השקפתו המשכילית-מודרנית שבה אחז בתחילה, עמוד השדרה שאפשר לו לעמוד איתן מול כלל ה"איזמים" של המאה העשרים – נטה אל

ה"פוסטים" הפרוגרסיביים של שלהי המאה, המפוכחים יותר בעיני עצמם: פוסט-מודרניזם, פוסט-קולוניאליזם ופוסט-ציונות. בתקופה מסוימת מילאו את החלל עמדות שמאל אוטופיסטיות, אשר צמחו מן הסוציאליזם ומתפיסה יהודית של תיקון עולם ודחפו לעבר חזונות שלום בלתי מבוססים ומשיחיים כמעט; אך משהללו נכשלו הסתחרר הריק הערכי לעבר תהוה התהום האינדיבידואלית, שבה נחשב כל אחד לאזרח העולם הגדול, התלוש מכל הקשר של מקום, משפחה וזהות.

כך, עם תעייתה של התרבות המערבית הרדיקלית כולה, מצא עצמו גם העיתון הלאומי הפרגמטי, שהתגאה באי השתייכותו לאידיאל מסוים ושכל רצונו הסתכם בכינונה של חברה יהודית אזרחית, חילונית ומתקדמת – כשהוא הולך ומתנכר, הולך ומתנתק כמעט מכל עוגן תרבותי ומסורתי הנותן לאדם את שייכותו ואת משמעותו, ומעניק לו את ההקשר המסייע לו בהבטה הנכוחה אל שלפניו: האמונה באדם ובזולת והבינה להבחין בין טוב לרע, בין שפל לנשגב ובין אמת לשקר.

באורח אירוני מר הפך עיתון השכבה המשכילה לעיתון המרוחק ביותר ממצייאות חיינו, עיתון רוחש עיוותים החוסים תחת טענתו למקצועיות חסרת פניות. נראה שדווקא היומרה לבחון את המציאות הישראלית והיהודית מבעד ל"מסך בערות" משכיל וליברלי הפילה על העיתון בסיכומו של דבר מיסוך כבוד של סכלות והתלהמות.

העיתון שהרים תרומה חשובה למקצועיות העיתונאית בישראל ולעצמאותה, ושעודנו ממלא תפקיד מפתח בעיצוב דמותה של הציבוריות הישראלית, הפך כלי תקשורת נרגז ומוטה, שהקו המוביל בו אינו מנסה עוד לצייר תמונה מאוזנת של המציאות המורכבת בפניה זו של המזרח התיכון, אלא מתהלך אחוז חלחלה מפני חלומות הבלהה שלו על ארצו, ונלחם בכל כוחו בחיזיון הדיסטופי שבדה לו תוך שיתוף פעולה מסוכן עם אויביו ושונאיו של המפעל הציוני.³⁷ דעתו של הארץ הזקן מיטרפת עליו, דרכו מצטמצמת ואובדת, עד שזקנותו מביישת את ימי שחרותו.

קשה לנבא ולדעת כמה עוד יארכו ימיו של הארץ, וכיצד עוד ישפיע בהם על מדינת ישראל ועל יחסיה הבינלאומיים. ומכל מקום, את מקומו החשוב בדברי תקומת ישראל כבר קנה העיתון בדין: כחלוץ ופורץ דרך בתקשורת הכתובה, כמודל לחיקוי של עיתונות גבוהה, משכילה ועיקשת – אך גם כתמרור אזרה מפני תוצאותיה ההרסניות של התבדלות מתחכמת ואטומת נפש מעומקי הארץ ופסגותיה ומכל הטוב, הגבוה והמואר המצויים בעם, בלאום ובאדם.

האויר המצרי את בניין הארץ בתל-אביב. ארבעה עובדים נהרגו ועובד נוסף נפצע אנושות ומת מפצעיו לאחר כמה ימים, ציוד רב נפגע, ומחסן הנייר עלה באש – אך למחרת בבוקר יצא העיתון לאור כסדרו.

1. אומנם, רציפות הוצאת העיתון נקטעה פעמים אחדות בעשוריו הראשונים, לתקופות קצרות, בשל קשיים כלכליים או עקב ענישה של הצנזורה הבריטית. מן הראוי לציין מקרה הפוך, שאירע סמוך להקמתה של מדינת ישראל: ב-16 במאי 1948 הפציצו מטוסי חיל

13. מרמרי, שאת עבודתו ברשת שוקן התחיל בראשית שנות השמונים, כעורך במקומו העיר וככותב בחדשות, מונה לעורך-משנה של הארץ תחת שוקן-האב כבר ב-1988. אף שבאופן רשמי כיהן גליקסון תקופה ארוכה ממנו – משנת 1923 ועד 1938 – הרי שבפועל הוא הופרש מעבודתו כבר באמצע 1936. לנעליו נכנס מזכיר המערכת ישעיהו קלינוב, בעוד שבאופן רשמי היה נתן אלטרמן (שכתב בעיתון בין השנים 1934–1943) חתום כעורך העיתון עד לכניסתו הרשמית של שוקן-האב לתפקיד.
14. על פי יובל קרניאל ועמית לביא דינור, בין התהליכים ההיסטוריים שהביאו להוצאת עיתונים אלה לאור הייתה העלייה במספרם של יודעי הקראו-וכתוב, השינויים במעמד האישה שהביאו להצטרפותן של נשים רבות למעגלי הקוראים, וכן העלייה במספרם של המשכילים בציבור, ללא שמצאו את מקומם בתוך האליטה הוותיקה של מעצבי דעת הקהל. מובן שהעיתונים החדשים לא רק הושפעו מתהליכים אלה, אלא הביאו גם לזיוורם ולהעצמתם. ראו יובל קרניאל ועמית לביא דינור, "עיתונות צהובה בישראל? סיקור מחלתו של ראש הממשלה שרון בשלושה עיתונים יומיים", בתוך: קשר 38 (אביב 2009), עמ' 25–33.
15. סיפורו של העיתון חדשות, שהוקם בשנת 1984, קשור לסיפורו של הארץ, אף שלא היה קשר ישיר בין העיתונים. חדשות הוקם על ידי שוקן-הבן בחיי אביו, ואחרים מהעיתונאים שגדלו בו, כגון חתן מרמרי ויוסי ורט, הגיעו בהמשך דרכם העיתונאית לתפקידים בכירים בהארץ (כן כתבו בחדשות עיתונאים שעבדו עוד קודם לכן בהארץ, כגון אמנון דנקנר ודורון רונבלום). כמו הארץ גם חדשות ראה עצמו בלתי-תלוי ואף אופוזיציוני לממסד הישראלי. אחד האירועים המפורסמים בהקשר זה הוא "התמונה המרשיעה" שהשיג צלם העיתון אלכס ליבק מאירוע ההשתלטות על המחבלים בקו 300, והפרסום שנתן העיתון לאירוע ולהקמת ועדת החקירה עליו בניגוד להוראות הצנוורה הצבאית.
16. קרניאל ודינור, "עיתונות צהובה בישראל".
17. ראו למשל אצל דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948–1990, תל-אביב: עם עובד, תשנ"ג.
18. מדובר בעניין מתעתע למדי, שכן במהדורות סוף השבוע, גם ידיעות ישראל היום מציעים את החדשות בעמודים גדולים, שנועדו לעטוף היטב את המוספים הרבים (ומנגד, עיתוני הברודשיט הארץ ומקור ראשון מציעים את המוספים כחוברות בגודל טבלואיד או פחות מכך). אך למרות גודל הדף, הוזה ל'ברודשיט', העימוד והעיצוב של עמודים אלה בידיעות ישראל היום הוא 'טבלואידי' מובהק, בניגוד לעמודים המקבילים שבארץ ובמקור ראשון.
2. בפרט בכתב העת "קשר" לחקר תולדות העיתונות והתקשורת היהודית, ובגיליונות ואתר ביקורת התקשורת "העין השביעית". כן יש לציין את "ישראל – כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל: היסטוריה, תרבות, חברה", בהוצאת המכון לחקר הציונות וישראל שבאוניברסיטת תל-אביב, שאת הכרך העשירי שלו (אביב 2007) הקדיש כולו למאמרים על אודות הארץ – "דיוקנו של עיתון". עוד יש להזכיר לטובה את ערכי ויקיפדיה הנוגעים לעניינים הנסקרים כאן, הכוללים סיכומים מעודכנים רבים.
3. מרדכי בן הלל הכהן, מובא אצל ד"ר מרדכי נאור, "השנים הראשונות של עיתון 'הארץ'", קשר 5 (מאי 1989), עמ' 78–86.
4. האמור בחלק זה מתבסס בעיקר על מאמרו של פרופ' עוזי אלידע, "עיתונות 'צהובה' מול עיתונות 'הגונה'", קשר 26 (נובמבר 1999), עמ' 37–48. לאמיתו של דבר, כפי שמציין שם אלידע, התחילה תחרות זו כבר בשלב מוקדם יותר, עת הסב איתמר בן-אב"י ב-1908 את סגנונו של 'הצבי' של אביו לסנסציוני. מול מגמה זו של בן-אב"י ומתחריו בעיתון 'החרות' עמדו עיתוני תנועת הפועלים, שראו בכך פעולה של גבירי היישוב הישן ושל בעלי ההון ביישוב, המסכנת את התנועה החלוצית הסוציאליסטית באמצעות גירוי רבדיה הנמוכים של הנפש ופנייה אל רדיפת התענוגות.
5. "על העיקרים", הארץ 7.3.1923, עמ' 2. מצוטט גם אצל אבי כצמן, "בין שני עורכים – דרכו הליברלית של 'הארץ'", בתוך קשר 25 (מאי 1999), עמ' 20–27.
6. בספר תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל (ירושלים תשכ"ד, עמ' 150–151), מצוטטים דבריו של ביאליק: "גליקסון יצר את 'הארץ' שיש בו מעלות המצויות רק בעיתונים החשובים שבעולם. אחת מהן היא אי רדיפה אחרי סנסציה" וכי הוא יודע "כיצד לחנך את הקהל ואיך להביע את האוריינטציה הנכונה, הבלתי-מזויפת והמחוסרת הגומה מזיקה".
7. "על הפרק", הארץ 15.6.1928. קטעים נוספים ממאמר זה מובאים במאמרו של כצמן, ראו הערה 5.
8. סקירה זו של תולדות המחנה האזרחי נשענת בחלקה הגדול על מאמרו של אמיר גולדשטיין "הציונות הכללית, המחנה האזרחי והסוגיה הדמוקרטית-ליברלית", בתוך עיונים בתקומת ישראל 16 (2006). להרחבה ראו שם.
9. כצמן, "בין שני עורכים – דרכו הליברלית של 'הארץ'", קשר 25 (מאי 1999), עמ' 23–24.
10. ראו בפירוט אצל עוזי אלידע, "מעתן ממסדי לעתון מסחרי", קשר 29 (מאי 2001), עמ' 56–72.
11. "דעיכתו הנמשכת של האיטוריאליסט", העין השביעית 20.3.2009.
12. "זיגוג", העין השביעית 39, יולי 2002.

30. נחום ברנע, "הכל חוזר למשפחה", העין השביעית 49, מרץ 2004.
31. חנן עמיאור, "תוצרת הארץ", העין השביעית 47, נובמבר 2003.
32. ארן ליביו, "הארץ מתיישר לשמאל", העין השביעית 57, יולי 2005.
33. על תהליך אפשרי זה ראו במאמרו של אדם צחי "הטובים לביקורת הקולנוע", השילוח 12 (תשע"ט).
34. "הישראליות היא לא אנתנו", ארץ אחרת 45 (מאי-יוני 2008), עמ' 30-35.
35. טענה דומה השמיע פרופ' ארנון סופר בעניין היחס חסר הפרופורציות, בכמות ובאיכות, שזכתה לו "יוזמת ז'בה" על במת העיתון, ללא כל הצדקה של אחיזה במציאות, רק מפני שהתיישרה עם משאלות הלב הפוליטיות של הכותבים והעורכים. ארנון סופר, "מה קורה לעיתון 'הארץ'?", נתיב 17 (2004), עמ' 51-56.
36. ככל פרשנות היסטורית, גם על שני ההסברים המוצעים כאן אפשר לתהות מה קדם למה - האידיאולוגי או החברתי. טאוב עצמו מאפיין במאמרו השונים את 'מלחמת המעמדות' כמאבק בין שני מחנות אידיאולוגים יריבים, ה"ניידים" הגלובליסטים-ליברלים לעומת ה"נייחים" הפטריאטיים-דמוקרטים. אפשר להשוות ויכוח זה לדין על האקטיביזם השיפוטי של אהרן ברק, שאף הוא פנה למונחים מופשטים ומעורפלים ("דמוקרטיה מהותית", "סבירות" ו"מידתיות") ולניסוחן של "זכויות יסוד טבעיות" אינדיבידואליות הגוברות על שיקולים לאומיים ועל מדיניות רשמית של הרשויות הנבחרות, ושגם לגביו נטען (למשל, על ידי פרופ' מנחם מאוטנר) שהמוטיבציה היסודית שלו לכך הייתה בביצוע כוחה של האריסטוקרטיה השמאלית-ליברלית בעקבות הפסדיה החוזרים ונשנים בקלפי.
37. בהערה 1 צוין כי לאחר הכרזת המדינה הופצצה מערכת הארץ בידי חיל האוויר המצרי. בספרו של בן-דרור ימיני הוא מציין עובדה הנראית כתמונת מראה לסיפור זה: בראשית שנת 2012 תקפו האקרים פרוד-פלסטינים אתרים שונים, ובתוכם את אתר הארץ. לאחר יומיים פרסם ההאקר שתקף את אתר העיתון התנצלות: "לא ידענו שהארץ הוא עיתון טוב". על פי ימיני, רוב המאמרים והדו"חות האנטי-ישראלים בזמננו משתמשים בציטטות מהארץ כמקור (ולא פעם אף כמקור עיקרי) לעלילותיהם.
19. ראו בפירוט במאמרו של אבי פיקאר, "יחסו של עיתון הארץ לעלייתם של יהודי צפון אפריקה", בתוך: ישראל - היסטוריה תרבות והברה כרך 10 (2007), עמ' 117-143. לסיקור נוסף של יחס עיתון הארץ לציבורים אלה, בשלב מאוחר יותר, ראו את שני המאמרים העוקבים שם: "הפריפריה בעיני עיתון הארץ" מאת יצחק דהן (עמ' 145-175), ו"מיהו מלח הארץ? השפעת המרחק החברתי אידיאולוגי בין קבוצות חברתיות שונות לבין עיתונאים" מאת ארן ליביו ואלי אברהם (עמ' 177-197).
20. "עליית תימן ובעיית אפריקה", הארץ 22.4.1949, עמ' 2. מצוטט במאמרו של פיקאר הנזכר בהערה הקודמת, וכפי הנזכר בגוף הדברים מובא גם בספר הארץ - השנה השבעים וחמש עמ' 98-103.
21. בספרו לא זכיתי לאור מן הפקר, ירושלים 1981, עמ' 161. מובא במאמרו של פיקאר הנזכר בהערה לעיל.
22. "היחלשות המוטיב הציוני ב'הארץ'", קשר 32 (נובמבר 2002), עמ' 37-46.
23. במחקרם של מרק ביאנו ז"ל ופרופ' רפאל כהן-אלמגור, "מלחמות ישראל בראי עיתון 'הארץ'" (קשר 35 [חורף 2007], עמ' 15-30), הוצגו בפירוט נתוני דרכי הסיקור שנתן עיתון הארץ למלחמות ישראל תוך כדי התרחשותן, ושם נראה בבירור שינוי מגמה זו בסיקור מלחמת לבנון הראשונה.
24. בן-דרור ימיני, תעשיית השקרים, תל-אביב: ידיעות ספרים, 2014, עמ' 291-313. את הפרק אפשר למצוא במלואו באתר העין השביעית במרשתת, בכתובת <https://www.the7eye.org.il/125862>. בכתובת זו גם משוקעים הקישורים למאמרים השונים בהארץ שאליהם מפנה ימיני.
25. אורי בלאו ויותם פלדמן, "מבצע עופרת יצוקה: כך נתנה הפרקליטות הצבאית לצה"ל לנצח", הארץ, 23.10.2009.
26. איתמר ב"ז, "בחורינו הטובים", העין השביעית, 15.9.2014.
27. רשימה מפורטת של התבטאויותיו של לוי בהקשר של אירועי טרור שונים אפשר למצוא בערך ויקיפדיה עליו. בתוכם: הלינץ' בשני חיילי צה"ל ברמאללה, הפיגוע בשיבת מרכז הרב, אירועי רצח של תינוקות יהודיים, ועוד. רבים הם, ואין כאן המקום לפרטם.
28. "סיקור ופרשנות במוסף 'הארץ' - הטיה מכוונת או אובייקטיביות עיתונאית?", בתוך: נתיב, 3:19 (תשס"ו), עמ' 37-45.
29. כפי שמציין גור במאמרו, הכתבות והמאמרים שפורסמו באותו פרק זמן על ידי כותבים אחרים היו הוגנים יותר, על אף נטייתם השמאלית - אך גם הם התעלמו לגמרי מנרצחי הטרור ופצועי שמעבר לקו הירוק, ואף בנפגעי הטרור שבישראל הקטנה עסקו מעט מאוד.